

BILDER FRA BERGEN

Temaer fra byens historie 1850 - 1905

Knut Rommetveit, Barnas Hus 2004.

INNHALDSFORTEGNELSE:**Bergen 1850 - 1905: TEMAER**

Handel, sjøfart, industri. Konjunktorene	s. 3
Byvekst og bebyggelse	s. 7
Sosiale forhold, klassesamfunnet	s. 18
Sunnhetsvesen, helsestell	s. 21
Kunst og kultur	s. 32
Barnekulturen	s. 41
Bypolitikken, de politiske partiene	s. 48
Aviser og tidsskrifter	s. 52

«De bergenske stemmene»

Ole Bull	s. 55
Henrik Ibsen i Bergen	s. 63
Bjørnstjerne Bjørnson i Bergen	s. 67
Amalie Skram	s. 72
Edvard Grieg	s. 76
Christian Michelsen	s. 79

Handel, sjøfart, industri. Konjunktorene.

1) Før 1850:

De gyldne tiårene, 1770 - 1807: Byen opplever et sterkt oppsving i handel og skipsfart, med økende tørrfiskeeksport og kraftig stigende priser. Gjennom *klippfiskeeksporten* erobres nye markeder (Italia, Middelhavsområdet). Fra 1767 til 1806 blir bergensflåten femdoblet i antall skip, og tredoblet i tonnasje. Oppgangstidene skaper grunnlag for et handelspatrisiat med et sosialt og kulturelt liv etter europeiske forbilder (dette er den store lyststeds-epoken i Bergens historie).

Napoleonskrigen, 1807 - 14: Etter engelskmennenes bombardement av København i august 1807 går Danmark - Norge inn i krigen på Frankrikes side. Storbritannia gjennomfører en blokad av norskekysten. Fiskeutførselen fra Bergen stopper opp («varene råtnet i byens pakkhus», *Bergen Byleksikon*). Kornimporten blir redusert til en tidel. Årene 1807 - 20 er nødsår i Norge (jfr. «Terje Vigen»). Bergens flåte er i 1815 redusert til 63 % av størrelsen i 1805, reduksjonen er størst i fullriggerne til utenriksfart. Byen har mistet sin posisjon som den ledende sjøfartsbyen i Norge.

Etterkrigsperiode, 1814 - 40: I tillegg til den generelle etterkrigsperioden, som rammer hele Europa, kommer lokale forhold: Bergen hadde mistet viktige markeder for fiskeeksporten under krigen, byens dominerende stilling var redusert gjennom konkurransen med andre bysamfunn (Kristiansund, Molde, Ålesund). Tilbakeslaget gjaldt også kornhandelen, der Bergen hadde tapt sitt hegemoni som kornleverandør til landdistriktene.

1840 - 50-årene: Bergen betegnes som «stillstandsbyen». Fra 1801 til 1845 stiger folketallet med bare 30 %, mot 84 % for alle landets byer (Bergen har 18 000 innbyggere i 1801, 24 000 i 1845). I 1835 går Kristiania forbi Bergen i folketall.

2) Etter 1850:

I 1850-årene er Bergen på mange måter i ferd med å legge grunnlaget for en framtid som skulle følge helt andre linjer enn fortiden - byen får sine forretningsbanker og assuranceselskaper, sine første dampskipsselskaper, sitt første mekaniske verksted, telegraf og kjernen i en noenlunde moderne bebyggelse. Tiden var preget av en optimisme som tilbakeslaget etter Krimkrigen bare kunne stemme ned noen grader i forbifarten. Sommeren 1856 hadde en nettopp fått rennende vann fra Svartediket, og de første gassblussene lyste i byens gater.

(Bernt Lorentzen, *Det første Norske teater*, Bergen 1949).

Byvekst, industrialisering

Den norske historien etter 1840 - 50 er preget av to hovedtendenser: *Urbanisering*, innflytting fra landdistriktene til byene, og en gryende *industrialisering*. Fra 1845 til 1875 øker Bergens folketall fra 23 800 til 41 600, og blir mer enn doblet i de neste 35 år. I Bergen skjer industrialiseringen i hovedsak på følgende områder:

Skipsbygging

Sammen med tilstøtende virksomheter; seilmakere, repslagerier m.m., ekspanderer den tradisjonelle seilskipsbyggingen kraftig fram til på 1870-tallet (Brunchorst & Dekke). I 1855 blir Bergens Mekaniske Verksted (BMV) i Solheimsviken grunnlagt. BMV bygger jerdampskip, et brudd med den gamle treskipsbyggertradisjonen. Verftet sysselsetter 1500 arbeidere i 1902. Laxevaags Maskin & Jernskipsbyggeri, etablert i 1882, sysselsetter også 1500 mann.

Tekstilfabrikker: Ytre Arna (1845), Fanahammeren (1846). Etter 1874 kommer det en rekke nye fabrikker i byens omegn, med Peter Jebsen som en foregangsmann, i 1885 sysselsetter tekstilindustrien 2200 arbeidere.

Industrimøller: Heggernæs Valsemølle (1868), Vaksdal Mølle (1872). Fra 1890 - 1910 blir Vaksdal utbygd til Nordens største handelsmølle, under ledelse av Gerdt Meyer, senere Rasmus Meyer.

Handelen

I tiårene etter 1850 sto Nordlandshandelen, med basis i de to årlige Nordlandsstevnene, sentralt i handelslivet. Dette var en integrert forretning, i form av varebytte (korn, kolonialvarer) med og kredittytting til de nordnorske fiskeleverandørene. Etter 1870 skjedde det en spesialisering av handelen, med flere firmaer som rangerer blant Norges fremste innen sin bransje: *Gerdt Meyer og Aug. C. Mohr* (kornimport, handelsmøller), *J. L. Mowinckel* (fiskeeksport), *B. Friele & Sønner* (kaffegrossist), *G. C. Rieber* (skinn og hud). Stevnetrafikken avtar kraftig på 1880-tallet; Det Norske Kontor blir nedlagt i 1898, og den indre delen av Bryggen blir besluttet revet i 1899.

I det samme tidsrommet blir detaljhandelen modernisert. Den gamle krambodhandelen («kjellerhandelen») med et sammensatt varetilbud, blir avløst av større, mer spesialiserte butikker. Mot slutten av århundredet bygges det *varemagasiner* etter kontinentale forbilder (eks: *Sundts Magasin* i Strandgaten fra 1889 - inneholdt byens første elektrisk drevne personheis!). Andre navn: J. Berstad, E. A. Wallendahl, Joh. Petersen («Kløverhuset»).

Den vanlige handelen med distriktene rundt byen ble kalt *bondehandelen*. Bondehandlerne holdt til på Strandsiden, fra Torget til Nordnæs. De solgte vanlige kolonialvarer, og i tillegg mel, korn, tobakk og fiskeredskap (hamp, tauverk m.m.). Til handelsgårdene hørte det «Bondestuer», med overnattingsplasser for de tilreisende bøndene. Det vanlige var at hver kjøpmann hadde et bestemt distrikt som kundekrets, og det var ikke god tone å kapre kunder fra andre. Kreditthandel var vanlig. Det ble gjort oppgjør to ganger i året, til påske og Mikaelmesse (29. september), da også de større innkjøpene ble foretatt. Dette tok form av store vår- og høststevner. Bøndene kom også til byen før jul. Da ble det etter gammel skikk gitt julegaver, bestående av kolonialvarer, en flaske vin eller punsj, og lys, til hver husstand i forhold til årets innkjøp. I tiden etter 1850 førte dampskipsruter og etableringen av handelsmenn rundt i distriktene til at bondehandelen gikk sterkt tilbake.

Sjøfartsbyen:

I 1845 har handelsflåtens tonnasje passert toppåret i 1806, i 1865 er den dobbel så stor. Framgangen fortsetter gjennom den vellykkede omleggingen fra seilskipsfart til dampskip, hvor Bergen står i fremste rekke blant de norske byene: I 1875 har Bergen 62 dampskip (45 % av landets dampskipsflåte). I 1880 består byens flåte av nesten 80 %

dampskipstonnasje. Bergen blir mindre berørt av krisen som rammer seilskipsbyene på Sør- og Østlandet på 1880-tallet. Byen gjenvinner i tiden fram mot århundreskiftet sin posisjon som landets ledende sjøfartsby (i 1914 omfatter bergensflåten 271 skip på over 500 brt. og beskjeftiger 6900 sjøfolk).

Tiden ser også en framvekst av en moderne rederistruktur: Partsrederiet (ett rederi for hvert skip) blir avløst av *disponentrederiet*, som kombinerer forretningsførselen for flere skip. Gjennom disponentrederiene utskilles skipsfarten som en selvstendig næring, løsrevet fra handelen, noe som igjen danner grunnlaget for mellomkrigstidens *flerskipsaksjeselskaper*.

En tidstabell:

1851: Det bergenske Dampskibsselskab stiftes. Får stor betydning for kommunikasjonen til byens nærområder. Nygårdsbroen tas i bruk.

1855: Offentlig vannverk (Svartediket).

1855: Byen får sin første kapitalistiske kredittinstitusjon; Bergens privatbank.

1856: Bergens Gassverk starter sin virksomhet.

1875: Bergen tekniske skole åpner.

1883: Vossebanen åpner.

1897: Byen får sporvei.

1900: Elektrisk belysning innføres.

1898: Den store Landsutstillingen i Nygårdsparken.

Litteratur:

- Ertresvaag, Egil: *Et bysamfunn i utvikling og vekst*, Bergen bys historie b. III. Bergen 1982.
- Lorentzen, Bernt: *Den berømmelige handelsstad Bergen gjennom tidene 1814 - 1914*. Bergen 1977.
- Arnesen, Odd / Kielland, Anton M: *Bergens forretningsstrøk før og nu*, Bergen 1928.

Byvekst, bebyggelse.

1850: Den store trebyen:

Ved midten av 1800-tallet er Bergen den største og mest homogene trehusbyen i Norden, med 26.000 innbyggere og ca. 2500 bolighus (året 1860). Bybebyggelsen er konsentrert mot havnen, med et administrativt sentrum i sørenden av byen mot Lille Lungegårdsvann, og med forstadsbebyggelser på Nøstet, i Marken og Skuteviken. Gateløpet Vaskerelven danner en grense for bebyggelsen i vest (*fig. 1*, s. 12).

Trebyens utseende er dokumentert gjennom prospektmaleren J.F.L. Dreiers byprospekter fra 1830 - 40-årene og tidlige fotografier. Her ser vi en by med et hvitmalt, klassisistisk preg, og med sjøhusbebyggelsen rundt Vågen som et dominerende motiv (*fig. 2*, s. 12, *fig. 3*, s. 13).

Den rike bergenske trebyggeskikken fra 17- og 1800-tallet er et fenomen som har opptatt arkitekturforskningen. I motsetning f.eks. til Trondheim, der det ble bygget store trepalasser, ser byggevirksomheten i Bergen ut til å ha vært kontrollert av sosiale konvensjoner som ga den borgerlige boligbebyggelsen en ens skala. Karakteristisk for Bergen er også at stiltrekk fra den borgerlige arkitekturen fortsatte ned i de aller minste bygningsformatene, bolighus for sjøfolk og håndverkere, hvor det ble skapt en folkelig byggeskikk av høy kvalitet.

1850 - 1905: Trebyen faller

Bergens bebyggelseshistorie fra 1850 - 1900 er historien om hvordan den gamle trehustradisjonen viker plassen for nye stilidealer og byggekrav. Denne utviklingen skyter for alvor fart i vekstperioden etter 1870, da det skjer en hardhendt sanering av trehusstrøkene, og sentrumsområdet blir preget av en moderne kontinental storbyarkitektur (*fig. 4*, s. 13). Havnebildet med de mange sjøbodene forandres først i slutten av perioden: I 1899 starter rivingen av den sørligste delen av Bryggen. Etter en brann i 1901 blir sjøhusrekken mellom Østre Murallmenning og Holbergsallmenningen erstattet av moderne murgårder. Senere på 1900-tallet kommer flere store branner til å fjerne resten av sjøhusbebyggelsen på Strandsiden (*fig. 5*, s. 14).

Byutvidelser, reguleringsplaner

I 1850 er bygrensene fremdeles de gamle fra 1789: Sandviken (Korskirkens landsogn), Nygård og Kalfaret (Domkirkens landsogn), er ennå ikke innlemmet i byen.

Landsognene har kommunalt selvstyre og velger egne ordførere. Ved byutvidelsen i 1876 trekkes landsognene inn i byen.

Etter en brann sør for Torgallmenningen i 1855 får byen for første gang en byregulering etter moderne prinsipper (rutenettregulering). Brannområdet blir gjenoppbygget i tidens *senklassisistiske* stil, en nøktern murbyggeskikk med bygninger på 2 - 3 etasjer (*fig. 6*, s. 14). 1855-reguleringen omfatter også området Engen - Vaskerelven. I 1866 blir også Nygård regulert med en rutenettplan. P.g.a. brannforskriftene blir en rekke trebygninger i sentrumsområdet murforblendet med senklassisistiske fasader, og stilen dominerer bybildet fram til på slutten av 1860-tallet, da en tyskinspirert historisme overtar (*Kjøttbasaren, 1876, ark. C.F. von der Lippe*).

Enkeltbygninger: Bergens Katedralskole (1840, ark. O.P. Hoegh), Norges Bank (1840, O.P. Hoegh), Tanks skole (1854, ark. Hans Kaas), Børsbygningen (1862, ark. F.W. Schiertz - ombygget 1890, ark. Lars Solberg), Bergens Museum (1865, ark. F.W. Schiertz).

Byvekst / nye strøk:

Byen fra 1850 har et overveiende homogent preg, der borgerskapet har boliger i trehusområdene i bykjernen. I tiden etter 1860 skjer det en segregering. Byveksten skaper en ny strøksstruktur, med adskilte boligområder for de forskjellige sosiale klassene. Borgerskapet flytter ut av sentrum (først til Kalfaret, senere til Nygårdshøyden), og det oppstår rene arbeiderstrøk (Krohnengen, Øvre Ladegården og Wesselengen, alle regulert og utbygd etter 1870). Tendensen til et klasseskille skyter fart gjennom byggeboomen på 1880 og 90-tallet (se: *Eksempelet Nygård*, nedenfor).

1880 og -90 tallet: Byggeboom

Kombinasjonen generell høykonjunktur og økt tilflytting til byen skapte grunnlag for en intens tomtespekulasjon på 1880-tallet. Byutvidelsen i 1877 åpnet veien for en ekspansiv leiegårdsbebyggelse på Nygård. 1880- og 90-tallet er den store leiegårds-epoken i byens bygningshistorie. Tidens murleiegårder er p.g.a. den brannfarlige konstruksjonen med etasjeskiller av tre, kalt «skorsteinsgårder» (*fig. 7*, s. 15).

«City-bebyggelsen»

I tiårene 1880 - 1900 ble bykjernen omformet til et moderne forretningsstrøk med store forretningsgårder i mur. Arkitekturen var en historistisk pussarkitektur etter kontinentale forbilder (nyrenessanse, nygotikk), med rike fasadedekorasjoner, tårn og spir. Torgallmenningen var periodens arkitektoniske hovedmonument. Vestsiden av allmenningen mellom Strandhjørnet og inngangen til Store Markevei fikk en særlig rik utforming - dette var «byens frontkulisser og kremen av det nye Bergen» (Per Jonas Nordhagen). (*Fig. 4*, s. 13).

Moderniseringen av sentrumsbebyggelsen skjedde delvis ved ombygging og fasadeforblending av eldre trehus, delvis ved rivning av enkelthus for oppføring av murgårder. Den punktvis utbyggingen skaper områder med en karakteristisk blandingsbebyggelse (*fig 8*, s. 15).

Århundreskiftets klassesdelte by: Nygård

Nygårdstangen ble regulert i 1881, og utbygd fra slutten av 1880-tallet med fireetasjers skorsteinshus, bygget på spekulasjon som leiekaserner. Området besto til dels av utfyllt sjøbunn med helsefarlige fyllmasser, noe som førte til skjerpede reguleringskrav, bl.a. forbud mot kjellerleiligheter. Nygårdstangen var i hovedsak en bydel for *innflyttede arbeiderfamilier* (*fig 7*, s. 15).

Nygårdshøyden: «Nygaards Parkselskab» ble stiftet i 1880, etter initiativ av legene Joachim Georg Wiesener og Klaus Hanssen. Parkveien og Villaveien ble frasolgt fra Nygårdsparkens areal for å finansiere opparbeidingen av parken. I deler av området ble det gitt dispensasjon fra murtvengen for oppførelse av store trevillaer.

Nygårdshøyden blir *borgerskapets nye bydel* (*fig. 9*, s. 16).

Møhlenpris ble regulert fra 1881 og utbygd fra 1890 som en leiegårdsbebyggelse for *middelklassen*. Kvartalene nærmest Nygårdsparken var forbeholdt et mer velstående klientell.

Leiegårdsbebyggelsen er et uensartet sosialt fenomen. De borgerlige leilighetene kan ha 8 - 10 værelser, arbeiderklassen bor i trange ettromsleiligheter. Leiegårdenes sosiale bestemmelse lar seg også avlese i *fasadeutstyret*: Arbeidergårdene er ytterst

enkelt utstyrt. Borgerskapets boliger får et overdådig stilpreg, på linje med de nye forretningsgårdene i sentrumsområdet.

Byggekrakket i 1900 skaper en stillstand i byggevirksomheten som varer fram til ca. 1909. Årsakene til krakket er en overproduksjon av boliger (i året 1900 fantes det 1000 ledige leiligheter i Bergen). Tilflyttingen til byen stopper opp, og leieprisene synker. Byggekrakket forklarer at bygninger i århundreskiftets *jugendstil* er fåtallige i sentrumsområdet.

Byggeskikkutviklingen har også en bakgrunn i nye regulerings og byggeforskrifter:

Bygningsloven fra 1830 gir påbud om byggeanmeldelser og opprettelse av bygnings og reguleringskommisjoner. Loven stiller krav om murforblending av fasader mot «hovedgate, offentlig plass eller allmenning» (dette gjelder bare de sentrale strøk av byen, og blir lemfeldig praktisert). Kravet om murforblending blir senere utvidet til å gjelde større områder av byen, gjennom flere tillegg til bygningsloven (1857, 1858, 1870).

1875: Forandringer av erstatningsreglene til grunneiere gjør det lettere å gjennomføre større strøksreguleringer.

1883: Murplikt innføres i hele byen.

Bygningsloven fra 1899 er innrettet på å motvirke de uheldige sidene ved 80- og 90-årenes spekulasjonsbebyggelse. Loven inneholder strengere konstruksjonskrav og skjerpede brannforskrifter, noe som gjør slutt på «skorsteinshusene». Tomteutnyttelsen blir redusert.

Veibygging / kommunikasjoner

Mot sør:

Før 1873 lå Sandviken isolert fra byen, med gateforbindelse bare over Ladegården og Steinkjelleren. *Nye Sandviksvei* blir lagt ut til Rothaugen i 1869 - 73, i 1883 kommer det kjørevei videre til Hellen.

Mot nord:

Nygårdsbroen blir bygget i 1851, som et privat bompengefinansiert tiltak.

Nygårdsgaten (opprinnelig «Nygaardschausséen») blir anlagt i 1862. Nygårdsbroen blir i 1882 supplert med en jernbanebro for *Vossebanen* (*fig. 10*, s. 16).

Jernbane

Vossebanen var en smalsporet jernbaneforbindelse til Voss, som åpnet i 1883.

Endestasjonen, tegnet av arkitekt Balthazar Lange, lå på vestsiden av Lille Lungegårdsvann (*fig. 11*, s. 17).

Arbeidet med *Bergensbanen* starter i 1904 (banen åpnes i 1909, den nye jernbanestasjonen, tegnet av Jens Z.M. Kielland, tas i bruk i 1913, *fig 12*, s. 17).

Hesteomnibuss

Fra 1893 til 1903 drev selskapet M. Jacobsen A/S en hesteomnibuss med ruter fra Torget til Tollboden og fra Torget til Florida.

Bergens elektriske Sporvei

Bergens elektriske Sporvei A/S ble grunnlagt i 1897 som et privat selskap for sporveisdrift. Selskapets kapital skrev seg fra et tysk selskap, som også leverte vognene og anla linjenettet. *Linjer:* Sukkerhusbryggen - Bradbenken, Småstrandgaten - Nygård, Småstrandgaten - Kalfaret. I 1902 kom det også en linje til Sandviken.

Fløttmenn

Som en følge av anleggelsen av moderne kaianlegg som gjorde det mulig for større skip å legge direkte til kai, avtok fløttmannsfarten på Vågen sterkt på slutten av 1800-tallet. Men: På 1890-tallet fantes det fremdeles 50 fløttmenn i Bergen.

Bergens elektriske Færgeselskab A/S har fra 1894 drevet fergeruter på Vågen (*Bef'en*).

Litteratur:

- Egil Ertresvaag: *Et bysamfunn i utvikling og vekst*, Bergen bys historie b. III, Bergen 1982.
- Lorentzen, Bernt: *Bergenserne bygger*, Bergen 1948.
- Arnesen, Odd / Kielland, Anton M: *Bergens forretningsstrøk før og nu*, Bergen 1928.
- Nordhagen, Per Jonas: *Trebyen faller*, Bergen 1975.

Fig. 1)
P. Handbergs bykart fra 1864.

Fig. 2)
J. F. L. Dreier: Torget og Zacchariasbryggen, 1817.

Fig. 3)
Utsikt fra Murallmenningen mot Bryggen, ca. 1860. Foto: Knud Knudsen.

Fig. 4)
Torgallmenningen 1898. Foto: O. Svanøe.

Fig. 5)
Sjøhusbebyggelse mellom Torget og Murallmenningen, ca. 1910.

Fig. 6)
Torgallmenningen: Senklassisistisk bebyggelse fra etter 1855-brannen.

Fig. 7)
Arbeidsgårder i Nonneseterkvartalet.

Fig. 8)
Blandingsbebyggelse med murgårder fra 1890-tallet:
Fra Strangebakken på Nøstet. Foto: O. Schumann Olsen.

Fig. 9)
Nygårdshøyden. Villaer på Muséplass ca. 1900.

Fig. 10)
Broene over Nygårdsstrømmen sett fra Florida, 1885.

Fig. 11)
Vossebanestasjonen ved Lille Lungegårdsvannet.

Fig. 12)
Jernbanestasjonen, 1913.

Sosiale forhold, klassesamfunnet.

1850 og 1905: Den «gamle» og den «nye» byen.

I 1850 henger Bergen ennå tilbake i det gamle. Byen har mistet sin status som Norges største by til Kristiania (i 1835), og blir betegnet som «stillstandsbyen». Byen har en gammeldags næringsstruktur innen sjøfart, handel og håndverk. Det førindustrielle Bergen er et homogent og konsensuspreget samfunn. Her lever en gammel bykultur i omgangsformer og skikker. Arbeidsfolk og kjøpmannsfamilier bor fremdeles om hverandre, med et fellesskap i «livet i gaten», slik dette er beskrevet i prospektmaleren J.F.L Dreiers folkelivsbilder fra 1830- og 40-årene (*fig. 13*, s. 20).

I 1905 befinner Bergen seg midt inne i en rivende omformingsprosess som gjelder industrialisering og urbanisering, innflytting til byen fra distriktene. Bergen er derved kommet på linje med de større utviklingstendensene i det norske samfunnet, hvor tiden rundt århundreskiftet er industrialismens første gyldne epoke, preget av vannkraftutbygging, industrireising og nye kommunikasjonsmidler (jernbane).

Byvekst 1870 - 1900

Økonomisk var perioden 1850 - 1900 en nesten sammenhengende oppgangstid. Den sterkeste ekspansjonen skjedde på slutten av århundredet. Mellom ca. 1870 og 1900 ble Bergens innbyggertall nesten tredoblet. Et nytt innslag var den voksende industriarbeiderklassen, som for en stor del var innflyttere til byen. Med byveksten fulgte det økende sosiale problemer. Flyttestrømmen til byen skapte boligmangel - folketellingen fra 1875 kan f.eks. fortelle at 87 mennesker bodde sammenstuet i to etasjer pluss kjeller og loft i et vanlig trehus i Ladegårdsgaten. I næringslivet skjedde det en omlegging fra små håndverksbedrifter, der de ansatte ofte sto i et personlig forhold til ledelsen, til store industriforetak med opp til 1500 arbeidere (BMV i Solheimsviken). Dette skapte grobunn for fagorganisering og sosialistisk agitasjon.

Potetkrigen i august 1868 startet på en relativt uskyldig måte. En mann sparket til en bøtte poteter som var eid av en såkalt «mellommann», d.v.s. en som kjøpte opp bondevarer og solgte dem videre til byfolk. Episoden utviklet seg til rene gateopptøyer, der politi og militære ble satt inn. Arbeiderne ved Bergens Mekaniske Verksteder i Solheimsviken marsjerte til byen og sluttet seg til

opprøret. Etter at garnisonen ved Bergenshus hadde foretatt «Bajonettangrep paa reglementmæssig Maade i Løb og med fældet Bajonet», ble folkemengden drevet på flukt. Potetkrigen var en dyrtidsdemonstrasjon av en type som Bergen hadde opplevd flere ganger tidligere (f.eks. Strilekrigen i 1814).

Tiden før århundreskiftet var preget av en sterk liberalisme, både næringsmessig og politisk. De negative sidene ved industrialiseringen danner likevel et viktig bakteppe for de partipolitiske stridsspørsmålene som melder seg på slutten av perioden; spørsmålet om økt offentlig forbruk, om sosiale ytelser til vanskeligstilte, om regulering av boligmarkedet m.m., hvor høyre- og venstresiden står steilt mot hverandre (se: *Bypolitikken. De politiske partiene*).

Byen ved århundreskiftet

Selv om levevilkårene alt i alt var blitt bedre, må Bergen ved århundreskiftet ha framstilt seg som et krassere klassesamfunn enn det «gamle» bysamfunnet fra 50 år tidligere. De ytre manifestasjonene av klassedelingen var blitt tydeligere. Byveksten hadde skapt nye strøksstrukturer, med klart adskilte boligområder for arbeiderklassen og borgerskapet (se: *Byvekst og bebyggelse*), og det fantes store forskjeller i levestandard - barnerike arbeiderfamilier levde ofte på et eksistensminimum, mens overklassen kunne omgi seg med en prangende ytre luksus.

Forenklet kan en si at byveksten på slutten av 1800-tallet river opp det gamle byfellesskapet, og erstatter det med en samfunnsorganisering av grupper som opplever å være i konflikt med hverandre, og som definerer seg ut fra dette. Disse tendensene er bare latent til stede i Bergen før 1905, men skal senere vise seg med full kraft i mellomkrigstidens klassekampsamfunn.

Litteratur:

- Egil Ertresvaag: *Et bysamfunn i utvikling og vekst*, Bergen bys historie b. III, Bergen 1982.

Fig. 13)
J.F.L. Dreier, 1818: Fra St.hans-festen på Sydnes (utsnitt).

Helseforhold, sunnhetsvesen.

Bergens historie rommer mye helsehistorisk dramatikk. Flere store epidemier har funnet sjøveien til Norge, og de la gjerne ruten om Bergen. Samtidig har en travel handelsby vært et forankringspunkt for både sykdom og helsearbeid. Sykdom har brutt ut som en direkte følge av trangboddhet og dårlig hygiene, og syke fra distriktene har trukket hit for innleggelse på hospital eller, om vi går et stykke tilbake i tid, for å tigge i gatene. Dette har igjen dannet grunnlaget for en rekke av Bergens institusjoner, fra de de eldste tiders små og uhyggelige leprosarier og dårekister til 1900-tallets store moderne sykehus.

Opp gjennom århundredene har Bergen blitt betraktet som et sottehull, et arnested for stadig nye farsotter som rammet distriktene igjen og igjen - pest, kopper, kolera og spanskesyken er gode eksempler. Tuberkuløse bergensere ble sendt til sanatorier og sykehus i distriktene, som til Hagavik eller Luster. Sykdom har vært både import- og eksportvare for handelsbyen Bergen gjennom mange hundre år. Byen har vært en transitthavn for smittsomme sykdommer, og et farlig sted å være.

(Sigurd Sandmo: «Helsehistorie som byhistorie», *Gamle Bergen årbok* 2003).

BOLIGFORHOLDENE

Helseforholdene i Bergen på 1800-tallet representerer et sammensatt problem, der ikke minst sosiale faktorer som inntekt og boligforhold har spilt inn. Den store tilflyttingen til byen i tiårene etter 1850 førte til etableringen av nye arbeiderbydeler i området Fjellsiden / Stølen. Kildene forteller om en utbredt trangboddhet, der små lofts-værelser og kjellerrom tjente som boliger for barnerike familier. Et grelt eksempel er Ladegårdsgaten 48, som ble bygget som arbeiderbolig i 1869. Huset er et toetasjes trehus av nokså beskjeden størrelse (*fig. 14*, s. 29). Ifølge folketellingen fra 1875 bodde det her 87 mennesker, over halvparten av disse barn, fordelt på 15 husholdninger. Felles fasiliteter var to små kjøkken og to kaggedoer i gården.

Statistikk fra de siste tiårene på 1800-tallet viser at dødstillene p.g.a. smittsomme sykdommer som meslinger og kikhoste, senere tuberkulose, var svært høye der folk bodde tett. Murleiegårdene som grodde fram i et stort antall under byggeboomen i 1880-årene, var med økt takhøyde og store vinduer et visst helsemessig framskritt. Normen for arbeidsfolk var fremdeles ettroms-leiligheter, og trangboddheten fortsatte å være et av de store helseproblemene i byen til langt inn på 1900-tallet.

VANNFORSYNING, RENOVASJON

Vannforsyningen i Bergen på 1840-tallet skjedde etter gammeldagse metoder, som innebar en potensiell helsefare. Vann ble hentet fra bekker og elver, som på sin vei gjennom bebyggelsen også ble brukt til å kvitte seg med avfall. I tettbygde områder var avrenning fra doer og avtreder som forurenset brønnene et problem. Det fantes brønner på flere av almenningene. «Bispebrønnen» ved Katedralskolen var viden kjent for sitt gode drikkevann. De rikelige nedbørsmengdene har antakelig gitt Bergen naturlige fortrinn framfor andre norske byer, problemer med vannkvaliteten og ikke minst vannmangelen som satte inn i tørkeperioder, førte likevel til at det i 1840-årene reiste seg krav om en bedre vannforsyning.

Etableringen av et *offentlig vannverk* i 1855 var et viktig framskritt for sunnhets-tilstanden i byen. Vannledningen fra Svartediket førte fram til en rekke offentlige vannposter, den ble også ført fram til private huseiere som betalte for det. På Torgalmenningen ble det satt opp en fontene - populært kalt «Vandkunsten» - som var en av byens attraksjoner i 1850-årene (*fig 15*, s. 29). Det offentlige vannettet ble et viktig redskap i byutviklingen. På Nygård fulgte bebyggelsen langs Nygårdsgaten på 1860-tallet en nyanlagt vannledning.

Renovasjonsvesenet før 1880

Renovasjonen var delt i to deler: *Nattrenovasjonen* var tømningen av doer, som etter århundregammel skikk foregikk om natten. *Dagrenovasjonen* gjaldt feiing av gatene og fjerning av husholdningsavfall. Dagrenovasjonen var til dels overlatt til de private huseierne, som hadde plikt til å holde fortauene foran husene sine rene, den videre søppelfjerningen, som var kommunens ansvar, ble utført av fanger fra Bergenhus festning eller arrestanter fra Tukthuset. Dagavfallet ble fraktet til to «Skarnbrygger» ved Nøstet, og kastet i sjøen. Nattrenovasjonen var satt bort til en privat renovatør, som ved hjelp av innleide arbeidere fjernet innholdet av utedoene rundt i byen. Avfallet ble samlet på prammer, som ble slept ut på fjorden, der «indholdet styrtes i sjøen». På 1850-tallet ble det også vanlig med kloakker som gikk direkte fra utedoene ut i Vågen eller Lille Lungegårdsvann.

Et helt kommunalt renovasjonsvesen fikk Bergen i 1881, forøvrig som den første byen i Norge. På slutten av 1800-tallet hadde byen ca. 6000 kaggedoer, som ble tømt hver 14. dag av ingeniørvesenets «nattmenn». Massen ble ført på lektere ut til en såkalt «poudretfabrik» i Breiviken, der den ble blandet med kalk og myrjord og omgjort til gjødsel. Innføringen av vannklosetter begynte omkring 1905, og i 1913 fantes det 1600 slike i byen. Den overveiende delen av husstandene hadde altså fremdeles utedoer, en situasjon som varte ved til langt ut i mellomkrigstiden (så sent som i 1959 fantes det 1800 kaggedoer i Bergen, ordningen med kommunal kaggetømming ble først avviklet på 1990-tallet).

SYKDOMMER

Koleraen

De tilbakevendende koleraepidemiene var et fryktet fenomen i de trangbodde europeiske byene på 1800-tallet. Kolerasmitten kom fra India, der sykdommen finnes endemisk, d.v.s. utbruddsfri, i enkelte områder. Sykdomsforløpet er uttørking ved kraftig diaré, oppkast og høy feber. Den første koleraepidemien i Europa var i 1817, i Norge var den første epidemien i Christiania / Drammensområdet i 1833. I 1848 kom neste epidemi, denne gang til Bergen. Mellom desember 1848 og mars 1849 krevde koleraen 600 dødsofre i Bergen, og over 1200 dødsofre i Hordaland totalt.

Faktorer i spredningen av koleraen var trangboddhet, manglende hygiene og ikke minst forurensede vannkilder. Epidemien raste derfor verst i byens arbeiderstrøk. Den nådde også fiskeflåten som drev vintersildfiske langs kysten. Koleraen brøt ut i Espevær, der flere tusen fiskere og saltarbeidere var samlet under elendige hygieniske forhold, og spredte seg herfra videre utover i distriktene.

Bortsett fra å isolere smittebærerne i provisoriske lasaretter var de medisinske mottiltakene mot koleraen få. Det ble nedsatt lokale sunnhetskommisjoner, disse måtte stort sett innskrenke seg til å peke ut egnede steder for begravelse, og sørge for rikelige lagre av likkister. Gravlegging skjedde i trygg avstand fra bebyggelsen. I Bergen ble epidemiene begravet på en nyanlagt kirkegård i tilknytning til Assistentkirkegården på Kalfaret.

Folkesykdommer på 1800-tallet: Spedalskhet og tuberkulose

Spedalskhet er en eldgammel sykdom, forårsaket av bakterien *mycobacterium leprae*, som ble oppdaget av bergenslegen Gerhard Armauer Hansen i 1874. Middelalderstiftelsen St. Jørgen Hospital i Bergen er det eldste hospitalet for spedalske i Norge. Historisk sett har vestlandet hatt en større utbredelse av spedalskhet enn resten av landet. Nyere forskning har vist at myrrose kan inneholde en bakterie som ligner på lepra-bakterien, og bruken av myrrose som isolasjonsmateriale i de gamle årestuene blir i dag sett som en mulig forklaring på utbredelsen av sykdommen.

Lepraen var i frammarsj på 1800-tallet. I 1840-årene hadde antallet sykdomstilfeller i vestlandsfylkene økt så kraftig at det måtte settes inn statlige tiltak. I tillegg til St. Jørgen Hospital ble det bygget to store, statlige leprasykehus i Bergen: *Pleiestiftelsen for Spedalske nr. 1* og *Lungegårdshospitalet*. De to sykehusene lå som nabobygninger på Kalfaret (*fig 16*, s. 30). Det eldste Lungegårdshospitalet fra 1849 var en stor trebygning som etter en brann i 1853 ble gjenreist som en trefløyet murbygning. Hospitalet ble revet i 1953. Pleiestiftelsens anlegg i Kalfarveien (ark. H. Hansen Kaas) var da det ble bygget i 1857 en av de største trebygningene i Skandinavia. Pleiestiftelsen huser i dag Statens Attføringsinstitutt.

Spedalskhet var forbundet med sosial skam, familiene gjemte de syke bort, og en registrerte ofte at det var flere syke i en familie. Før en fikk kunnskap om mikroorganismer trodde også legestanden at spedalskhet var arvelig. Oppdagelsen av leprabasillen førte til et gjennombrudd i behandlingen av sykdommen, og på slutten av 1800-tallet ble det bare unntaksvis registrert nye tilfeller.

Sunnhetsloven fra 1860 etablerte et landsdekkende offentlig helsetilsyn - Sunnhetskommisjonene - som var forløperne til de kommunale helserådene. Etter hvert som lepraen gikk tilbake ble sunnhetskommisjonene satt inn i kampen mot den nye folkesykdommen, *tuberkulose* eller *tæring*, som ble regnet som sykdomsfare nummer én rundt forrige århundreskifte. I Bergen ble både St. Jørgen Hospital, Pleiestiftelsen og Lungegårdshospitalet tatt i bruk som tuberkulosesykehus. Midlene som var knyttet til den gamle stiftelsen St. Jørgen ble også brukt til å bygge tuberkulosesanatoriet Luster Sanatorium i Sogn.

Tuberkulose spres med dråpe-smitte. Utbredelsen av sykdommen ble påvirket av helsefaktorene som er nevnt tidligere, særlig spilte trangboddhet og manglende hygiene inn. Motstandskraften mot sykdommen varierte også, avhengig av pasientens ernæringsstilstand og almenne helsetilstand, og tuberkulosen kom derfor til å ramme de fattige i samfunnet hardest.

I løpet av 1900-tallet døde det over 290.000 mennesker av tuberkulose i Norge, de fleste barn og unge. I de verste årene før 1925 var dødstallene så høye som 6- 7000. Før man fikk effektive medisinske midler mot sykdommen (BCG-vaksinen i 1921, antibiotika på 1940-tallet), var langvarige kuropphold eller forskjellige omfattende lungeoperasjoner eneste behandling. *Tuberkulosesanatoriene* ved sjøen eller til fjells hadde et dobbelt formål: Her oppnådde man å isolere smittebærerne fra den øvrige befolkningen, samtidig som pasientene fikk restituere seg gjennom «mirakelmidlene» frisk luft, sollys, næringsrik mat og hvile. Store sanatorier på vestlandet var Hagavik kysthospital (1900) og Luster Sanatorium (1902).

Tuberkuloseloven fra 1900 åpnet for bruk av tvangsmidler overfor smittebærere, og fordelte ansvaret for finansieringen av sykdomsbehandlingen mellom stat, fylke og kommune. Loven var den første i sitt felt i verden, og dannet mønster for en rekke andre land. En foregangsmann i arbeidet for tuberkuloseloven var bergenslegen Klaus Hanssen (1844 - 1914), som var en bror av leprabasillens oppdager Gerhard Armauer Hansen. Klaus Hanssen var også den som tok initiativet til å omdanne de bergenske leprainstitusjonene til tuberkulosesykehus.

Klaus Hanssen er en ruvende skikkelse i den bergenske helsehistorien. Sammen med legen Joachim Wiesener sto han bak sunnhetstiltak som byggingen av folkebad og grunnleggelsen av Nygårdsparken, han var også en drivkraft i etableringen av *Haukeland sykehus*. I sin privatpraksis hadde Hanssen kjente bergensere som Edvard Grieg og Christian Michelsen som pasienter. Som venstrepolitiker og varamann til stortinget i perioden 1903 - 1906 var Klaus Hanssen en viktig rådgiver for Christian Michelsen under unionsstriden i 1905.

SYKEHUS

Fram til i 1912, da Haukeland ble bygget, var byens eneste somatiske sykehus *Det kommunale Sykehus* på Engen. Sykehuset var et konglomerat av bygninger fra forskjellige tidsperioder, som bredte seg utover området der Engensenteret («Engen sykehjem») og Sentralbadet ligger i dag. Sykehuset hadde røtter tilbake til i 1754, da det ble innredet en sykestue med 12 sengeplasser i lokalene til et nedlagt tobakksspinneri. I 1779 ble det reist et nybygg, som ble kjernen i den såkalte «empire-bygningen», en lang toetasjes bygning som vendte ut mot Teatergaten (*fig. 17, s. 30*). I løpet av de neste hundre årene kom det en rekke utvidelser og tilbygg, senest i 1870-årene, da sykehuset etter en ombygging sto med 120 sengeplasser.

Det kommunale sykehuset sorterte helt fram til i 1893 under fattigvesenet, og ble regnet som et tilbud for den delen av befolkningen som ikke hadde råd til å la seg pleie i hjemmet. Sykehuset hadde tidvis et svært dårlig rykte. Her kan en nevne saken om «den døde Pige», som vakte stor oppsikt i byen i 1897. Foranledningen var at en ung pike, som var blitt overkjørt av en kjelke, ble avvist på sykehuset av en lege som mente hun var beruset. Piken døde kort tid etter, og dette ga støtet til en omfattende opinionsreisning. Debatten som raste i avisene ga en entydig konklusjon: Forholdene ved sykehuset på Engen var slik «at det maa anses uforsvarligt at betro sig eller sine dit».

Bergens mentale Sygehus, på folkemunne bare kalt «Mentalen», inngikk som en del av sykeshusområdet på Engen. Sykehuset holdt til i en trebygning fra 1832, som ble revet 1896, få år etter at psykiatrien var flyttet til det nybygde *Neevengården Asyl*. Det mentale Sygehus var Norges første spesialbygde sykehus for sinnslidende, det hadde en forløper i «Dollhuset» som ble bygget på Engen i 1762 («Dollhus» kommer av nederlandsk «doll» = «gal»). På 1850-tallet fikk byen også to privatdrevne asyl; *Dr. Martens sykehus* («Møllendals Asyl») lå landlig til ved Store Lungegårdsvann, og hadde 65 sengeplasser. *Rosenbergs sinnsykeasyl* var et stort anlegg med 100 sengeplasser, bygget rundt lyststedet Fastings Minde på Sydneshaugen.

Det den gang landlige *Neevengården* er et eksempel på idealene som preget psykiatrien på slutten av 1800-tallet (*fig. 18, s. 31*). Her skulle pasientene plasseres i rolige omgivelser, skjermet fra opphissende inntrykk, og med en hverdag fylt av forskjellige arbeidsaktiviteter. Pleiemetodene som ble utviklet på 1800-tallet

var en markant forbedring fra situasjonen på 1700-tallet, da mentalt syke ble sperret inne på Manufakturhuset, eller i «Dårekisten» i kjelleren i det Gamle Rådhus, et fengsel for «uhelbredelige» sinnssyke som ble nedlagt da Dollhuset på Engen ble tatt i bruk i 1762.

BADEANLEGG

De mangelfulle hygieniske forholdene som særlig gjorde seg gjeldende i arbeiderstrøkene, gjorde byggingen av *offentlige bad* til en viktig helsepolitisk sak på slutten av 1800-tallet. Byens første innendørs bad var *Det kommunale Bad* fra 1875, som var en del av sykehuset på Engen. Her kunne man ta karbad, romerbad og dampbad. Etter at sykehuset flyttet til Haukeland fortsatte badet under navnet *Det offentlige Sentralbad*. Anlegget var i drift til «Sentralbadet» åpnet i 1960. Andre offentlige bad var *Wieseners Folkebad* i Nye Sandviksvei fra 1889, og *Markens Folkebad*, som ble tatt i bruk i 1906. Det ble også innredet folkebad med dusjer og dampbad i de kommunale skolebyggene som ble reist på 1910- og 20-tallet.

De mange *sjøbadene* som dukket opp i Bergen på siste halvdel av 1800-tallet, var inngjerdede anlegg der publikum måtte løse billett for å få adgang. *Sjølyst* ved Bontelabo ble grunnlagt av et privat selskap i 1857, og var i drift helt fram til anleggelsen av Skoltegrunnskaien i 1916. På Bontelabo lå også *Det militære Badehus* fra 1855, beregnet på garnisonen på Bergenshus. Det første kommunale sjøbadet var *Sydnes sjøbad* i Jekteviken, et anlegg med «Badehuse for Arbeiderklassen» som ble etablert etter initiativ fra legene Klaus Hanssen og Joachim Wiesener i 1887. Sydnes Sjøbad besto helt til i 1960. På 1910-tallet kom det også to andre kommunale sjøbad; *Nordnes sjøbad* (1910) og *Sandviken sjøbad* (1917), som begge er i drift i dag.

Sjøbadene var bygget over noenlunde samme lest: Kjernen i anlegget var et lukket basseng for de «ikke svømmedyktige». Rundt bassenget lå det avkleddingsværelser og rom for dusj og karbad (*fig. 19*, s. 31). Damer og herrer var skilt fra hverandre, enten med separate avdelinger eller ved at badingen foregikk til forskjellige tider. De største sjøbadene kunne i tillegg til saltvannsbadet også friste med «varme og kolde bad», «styrtebad» (dusj), og «strømbad» (massasjebad).

Litteratur:

- Kari Tove Elvebakken og Grete Riise (red): *Byen og Helsearbeidet*, Oslo 2003.
- Egil Ertresvaag: *Et bysamfunn i utvikling og vekst*, Bergen bys historie b. III, Bergen 1982.
- Christopher John Harris: «Bolig og Helse i Bergen rundt midten av 1800-tallet», Gamle Bergen årbok 1991.
- Christopher John Harris: «»Mentalen» i Bergen», Bergensposten, Statsarkivet i Bergen, des. 2003.
- Tore Lande Moe: «Sjukdom og helsestell i Sunnhordland gjennom 200 år», Sunnhordland årbok 2002.
- Jo Gjerstad: «Bergenske badeanlegg», Gamle Bergen årbok 2003.
- Signe Hvoslef: «Neevengården sinnssykeasyl», Gamle Bergen årbok 2003.
- Ole Didrik Lærum: «Legen og politikeren Klaus Hanssen», Gamle Bergen årbok 2003.
- Torbjørn Pihl: «Sykehus i bybildet», Gamle Bergen årbok 2003.
- Sigurd Sandmo: «Helsehistorie som byhistorie», Gamle Bergen årbok 2003.
- Bjørn Davidsen: «Fra lepra til tuberkulose», Bergensposten, Statsarkivet i Bergen, des. 2003.
- Gunnar Hagen Hartvedt: *Bergen byleksikon*, Bergen 1999.

Fig. 14)
Ladegårdsgaten ca 1912. Arbeiderboligen nr. 48 til venstre i bildet.

Fig. 15)
Torgallmenningen med "Vandkunsten", ca. 1865.

Fig. 16)
Pleiestiftelsen og koleragravplassen på Assistentkirkegården, 1860.

Fig. 17)
Det gamle sykehuset på Engen. Foto: O. Schumann Olsen.

Fig. 18)
Neevengaarden sykehus, tatt i bruk 1893. Foto: Knud Knudsen.

Fig. 19)
Bonges Badehus ved østenden av Store Lungegårdsvann. Bygget 1863.

Kunst og Kultur

Foreningslivet

I 1850 var kulturlivet i Bergen fremdeles preget av et mønster som dannet seg i rokokkotiden på slutten av 1700-tallet: Byens borgerskap møttes i de tre store foreningene, Den gode Hensigt, Det dramatiske Selskab og Det harmoniske Selskab, som var private selskapsforeninger, der almuen ikke hadde adgang. Foreningene hadde forskjellige hovedformål: I Det harmoniske Selskab musiserte man, i Det dramatiske Selskab spilte man teater.

Forandringene som skjedde i kulturlivet fram mot århundreskiftet 1900 følger to hovedtendenser: Det skjer en *avprivatisering*, med adgang for almennheten, og videre en *profesjonalisering*, som henviser den gamle amatørtradisjonen til en sekundær plass. Som følge av dette hadde kulturlivet i Bergen i 1905 et helt annet «moderne» preg enn 50 år tidligere.

Den gode Hensigt

Om Losjen «Den gode Hensigt», som ble stiftet i 1798, er det sagt:

Til denne lukkede forening søkte en kaste av byens embedsmenn, kjøpmenn og håndverkemestre for konversasjon, kortspill, dans og andre former for sosialt samkvem. Medlemmene av Den gode Hensigt fikk en eiendommelig dominerende innflytelse på lokalsamfunnet, både politisk, økonomisk og sosialt. Helt til omkring århundreskiftet 1900 ble det truffet vesentlige avgjørelser i dette forum, og klubbens direktør hadde vesentlig innflytelse i bysamfunnet (*Bergen byleksikon, 1999*).

I 1817 kjøpte Den gode Hensigt frimurerlosjens hus på Engen, en stor trebygning som ble ombygget til «det smukkeste klublokale i Bergen, rimeligvis i Norge» (*fig. 20, s. 39*). I 1881 ble det bygget en ny klubbygning (ark. Hans Heinrich Jess). Logen var i generasjoner Bergens representative festlokale. Her ble det holdt årvisse ball, og arrangert konserter, teaterforestillinger, kunstnerkarneval og ulike offentlige sammenkomster. Til Logebygningen hørte også *Logehaven*, som i 1920-årene ble ekspropriert og regulert til Ole Bulls plass (*fig. 21, s. 39*).

Teateret

Sentralt i Bergens teaterhistorie står «Det dramatiske Selskab», som ble stiftet 1794. Foreningens amatørskuespillere satte opp komedier og skuespill i Komediehuset på Engen, som ble bygget i 1800 for dette formålet. Man spilte stykker av Holberg, Wessel, Johan Nordahl Brun, P.A. Heiberg og franske, tyske og engelske skuespill, framført på originalspråket. Holbergs komedier, som utgjorde en fast del av repertoaret, var særlig populære. Etter 1828 lå virksomheten nede, og teateret ble i hovedsak leid ut til danske gjestetrupper.

Komediehuset på Engen (etter 1909: «Det Gamle Teater») var et av Bergens største trehus. Teatersalen hadde over 900 sitteplasser. Bygningen ble ødelagt under et bombeangrep i oktober 1944 (*fig. 22, 23*, s. 40).

Bergensernes teaterinteresse er blitt kommentert av flere. I 1846 observerer Ole Bull:

Der har vi seet vore gode borgere og deres fruer og døtre spille komedie og synge, saa man baade henrykkes og forbauses, - og rundt om paa torv og gader gaar der et mulder af mennesker, som er fødte skuespillere. De slagfærdige replikker fødes paa deres læber, de agerer med et liv og en tydelighed, som ingen lært aktør kan gjøre dem efter, hver situation, de kommer op i, bliver dramatisk, hele torvet bliver en scene, hvor publikum og skuespillere glider i hverandre, thi alle er de aktører.

Som en reaksjon på det danske hegemoniet i teaterlivet tok Ole Bull i 1849 initiativet til «Det Norske Theater i Bergen», med profesjonelle skuespillere. Ole Bulls visjon var et ekte *norsk* teater - med stykker av norske dramatikere, skuespillere som snakket norsk, og dansere som opptrådte med norsk folkedans. Bull kjøpte Komediehuset, hvor teateret 2. januar 1850 åpnet med stykket «Den vægelsindede» av Ludvig Holberg - dette er regnet som den norske scenekunstens stiftelsesdag. Teaterets første kunstneriske leder var den unge Henrik Ibsen, som i 1852 ble ansatt på en 5-års-kontrakt med plikt til å skrive ny dramatikk for teateret.¹

Da Ibsens kontrakt gikk ut i 1857 tilbød Bull teatersjefstillingen til Bjørnstjerne Bjørnson, som i avisartikler og anmeldelser hadde tatt opp kampen for et norsk teater. Bjørnson ble i Bergen i to år, og oppnådde suksess som teatersjef og instruktør. Han fortsatte teaterets linje med å sette opp ny norsk dramatikk, sammen med stykker fra verdensdramatikken.

¹ Ibsen-stykker som skriver seg fra bergensperioden er de historiske skuespillene *Fru Inger til Austråt* og *Hærmændene paa Helgeland*, og folkevisedramaene *Gildet paa Solhoug* og *Olaf Liljekrans*.

Det Norske Theater slet hele tiden med økonomiske problemer, bl.a. uteble en forespeilet stortingsbevilgning. Ole Bull var for det meste borte fra Bergen, og havnet ofte i konflikter med teaterets styre. I 1858 trakk Bull seg ut av prosjektet, og teateret måtte stenge i 1863. Det Norske Theater satte varige spor i norsk teaterliv: Teateret gjennomførte bruddet med den danske scenetradisjonen, og det «kultiverte bergenske talespråket» ble i mange år dominerende på norske scener.

Nedleggelsen av Det Norske Theater førte byen tilbake til situasjonen med tilreisende danske teatertrupper. I 1872 gjenopptok «Bergens Teaterforening» arbeidet for et norsk teater, og i 1876 åpnet «Den Nationale Scene» i Komediehuset. I 1909 flyttet teateret inn i den nye teaterbygningen på Engen (tegnet av ark. Einar Oscar Schou). En drivkraft i etableringen av Den Nationale Scene var Johan Bøgh, som også var teatersjef fra 1879 - 82. Bøgh var en sentral skikkelse i byens kulturliv, som stifter av Vestlandske kunstindustrimuseum m.m.

Den Nationale Scene hadde flere profilerte teatersjefer, som satte sitt preg på teaterets repertoar. I tråd med det programmet som var trukket opp i Det Norske Theater spilte man norsk samtidsdramatikk av Ibsen, Bjørnson og Heiberg. Flere Ibsen-stykker hadde urpremiere på Den Nationale Scene (*Samfundets støtter*, 1877; *Vildanden*, 1885; *Rosmersholm*, 1886). Ellers favnet repertoaret bredt, man spilte også farser og andre sikre publikumsvinnere. Kommunalt tilskudd fikk teateret først i 1896, statsstøtte i 1906.

I mange år ble de fleste norske skuespillere utdannet ved Den Nationale Scene. Talentflukten var et problem for teateret. Blant teaterstorheter som startet karrieren i Bergen kan en nevne Johannes Brun, Sofie Reimers, Egil Eide, Johanne Dybwad og Agnes Mowinckel.

Bergenserne hadde rykte på seg for å være et engasjert publikum, med blick for spillets detaljer. Gunnar Heiberg, teatersjef ved DNS fra 1882 - 89, skriver:

Der findes ikke bedre publikum end italienerne og bergenserne - indtil en viss grad. De er *med* eller *mot*. De ser og hører i flok. Det er som det er fagfolk, der ser paa. De sitter som skuespillere, der kan dømme om det tekniske. Franskmænd, dansker og vi i Kristiania er mere overbærende, vi strækker oss længer mot muligheter, glæder os mere ved at opdage, bryr os like saa meget om stykket som om skuespillerne. Vore publikumere bestaar mere av enkeltmennesker, av tilfældige.

Pipekonserten 24. april 1889 har en minneverdig plass i teaterets annaler:

Etter det som beskrives som en «avgjort mindre vellykket sesong, både kunstnerisk og økonomisk», hadde bestyrelsen ved teateret bestemt seg for å oppføre farsen «Kristiansund - Kristiansand», skrevet av en anonym forfatter, for å bringe penger i en slunken kasse. Teaterets faste sceneinstruktør, Henrik Jæger, fant stykket mindreverdige, og protesterte mot oppsettelsen. Striden ble kjent på byen, og fikk bølgene til å gå høyt. Konflikten tilspisset seg da Jæger dagen etter premiéren på stykket, som hadde vært «en fullkommen fiasko», rykket ut med sitt syn i avisene:

Samme aften skulde stykket oppføres som abonnementforestilling, og publikummet ved disse forestillingene var teaterets mest kritiske. Det skulde bli en forestilling som de tilstedeværende seint kom til å glemme. Allerede i første akt hørtes de første spede pipetoner fra de bakre regioner «baasen», men det var først etter annen akt at musikken tok til for alvor. Dette brakte bestyrelsens formann, politiinspektør Salicath, i harnisk. I mellomakten dro han inn i «baasen» for å beslaglegge pipeinstrumentene. Dette skulde ikke bidra til å dempe gemyttene, særlig da formannen ikke var noe videre populær i byen fra før. Resultatet ble da også bare at spetaklene nå kom i gang for full kraft, og da teppet gikk ned for siste akt, brøt det ut en veritabel pipeorkan. En herre i parkett utbrakte et «Ned med direksjonen», som fra direksjonsvennlig hold ble besvart med «Leve Bergens nationale scene». Begge parter la hele sin lungekraft og innette energi i kampropene sine. Den vrede politiinspektør ble om mulig enda sintere av all denne overveldende bergenske stemmeprakt, og beordret politiet til å rykke til unnsetning. Tre unge menn ble etterpå mulkttert.

(Fra: Reidar Marum: «Teaterslag og pipekonserter», Oslo 1944).

Litteraturen

Bergen i litteraturen

I den norske prosalitteraturen og dramatikken etter 1850 er det få verk som har handlingen lagt til Bergen. Dette skyldes antakelig byens stilling som provinsby, der litterater og akademikere søkte til hovedstaden. Et eksempel er Johan S. Welhaven (1807 - 73). Welhaven bodde i Bergen til han var 25 år gammel, men det er få referanser til hjembyen i hans diktning.

Byhistorisk litteratur

Som eksempler på en mer lokalt preget bergenslitteratur kan en nevne forfatterskap som Jens Gran (1794 - 1881), Lorentz Dietrichson (1834 - 1917), Hans Wiers-Jensen (1866 - 1925), Adolph Berg (1869 - 1945) og Johan Koren Wiberg (1870 - 1945). Den byhistoriske litteraturen vant særlig popularitet i tiden rundt århundreskiftet. Den har

en spennvidde som strekker seg fra nostalgiske by- og folkelivsskildringer fra «besteforeldrenes by» på 1800-tallet, til mer akademiske verker, som bøkene til Koren Wiberg, som var Det hanseatiske Museums første direktør.

Skjønnlitteraturen

Bergensforfattere som talte med i det norske litterære miljøet på slutten av 1800-tallet er Amalie Skram (1846 - 1905) og John Paulsen (1851 - 1924). Amalie Skram, som levde hele sitt forfatterliv i Danmark, er en av de «bergenske stemmene» (se: *Amalie Skram*). John Paulsen er i dag nesten er glemte. Paulsen skrev romaner som ble mye lest i samtiden. Han vanket også i det norske forfattermiljøet som omgangsvenn bl.a. av Bjørnson og Ibsen, og ble ansett som et løfterikt talent. Paulsen brøt med den realistiske retningen i litteraturen, og ga ut bøker som forfatterkollegene oppfattet som sentimentale og kommersielle. Han er i dag mest kjent for kulturhistoriske bøker som «Norsk Provinsliv» (1881) og «Bergenske originaler» (1904), som skildrer dagliglivet i Bergen på 1800-tallet, og for sine erindringer i flere bind (bl.a. «Samliv med Ibsen», 1906).

Musikklivet

«Musikkselskabet Harmonien», stiftet i 1765, var et amatørorkester som også oppførte større seriøse verker. Fra 1809 hadde Harmonien som målsetning å avholde torsdagskonserter, annenhver torsdag. Fra 1885 ble konsertene offentlige. Harmonien spilte i Pellothtsalen (senere Holdts hotell, ødelagt under bybrannen i 1916), på hjørnet av Veiten og Logehaven. Fra 1915 ga orkesteret konserter i Konsertpaléet.

Ole Bull debuterte 9 år gammel under en orkesterkonsert i Harmonien i 1819. Edvard Grieg ga sin første konsert i Norge i Harmonien våren 1862, da han var 18 år gammel. Grieg var også orkesterets dirigent fra 1880 - 82.

Etter den store musikkfesten som ble avholdt i forbindelse med landsutstillingen i 1898, da publikum for første gang fikk oppleve et profesjonelt symfoniorkester - det nederlandske Concertgebouw-Orkest med 70 musikere - ble det satt i gang pengeinnsamlinger for å etablere Harmonien som et fast byorkester med lønnede musikere. Etter hvert fikk orkesteret også penger fra det offentlige. I 1894 ble «Bergens Musikforening» stiftet, med utgangspunkt i Bergens Ynglingeforening. Det oppsto et konkurranseforhold mellom «Musikforeningen» og «Harmonien», og de to

orkestrene sluttet seg sammen i 1901, under navnet «Musikforeningen Harmonien». Fra 1903 fungerte orkesteret også som teaterorkester ved Den Nationale Scene.

En århundregammel tradisjon i Bergen var «Stadsmusikantene», som var ulønnede embedsmenn som musiserte rundt i byen. Stadsmusikantene var i virksomhet til i 1847. Militærorkesteret «Brigademusikken» har også lange tradisjoner i Bergen. Brigademusikken holdt konserter i Byparken i sommerhalvåret.

Museumsvirksomhet, kulturelle foreninger

På første halvdel av 1800-tallet skjedde det en framvekst av flere almennyttige og kulturelle foreninger:

«Bergens Muséforening» fra 1825 arbeidet for stiftelsen av *Bergens Museum*. Museet holdt først til i Seminarium Fredericium (Bergens Barneasyl), senere i et nybygg ved Lille Lungegårdsvann, som var Norges første spesielt innredede museumsbygning. I 1866 flyttet samlingene inn i et nybygg på Nygårdshøyden (dagens Naturhistoriske Samlinger; ark. Johan Henrik Nebelong).

I 1838 ble *Bergens Kunstforening* stiftet, etter initiativ fra maleren J. C. Dahl. Foreningen, som i 1870 hadde 1000 medlemmer, arrangerte utstillinger og foredrag, og drev i tillegg også med kjøp og salg av kunst. Virksomheten ble finansiert gjennom utlodning av innkjøpte kunstverk. På 1880- og 90-tallet raste det en strid i Kunstforeningen om de nye retningene i malerkunsten. Styret i foreningen var dominert av en konservativ fløy, som motsatte seg innkjøp og utstilling av bilder av impresjonistene, og senere av Christian Krogh og Edvard Munch.

I 1844 tok J. C. Dahl initiativet til *Foreningen til norske Fortidsmindemerkens Bevaring*. Foreningen fikk sin første hovedoppgave i restaureringen av Håkonshallen, som på 1800-tallet var brukt som kornmagasin, og som ble «gjenoppdaget» som kongehall av J.C. Dahl. I 1873 kom restaureringsarbeidene i gang etter arkitekt Chr. Christies planer. Arkitekt Adolph Fischer fullførte restaureringen (1880 - 1895). Innvendig ble hallen utsmykket med fresker, billedvev og møbler etter Gerhard Munthes tegninger (1910 - 16). Håkonshallen ble sterkt skadet i eksplosjonskatastrofen på Vågen 20. april 1944, og ble etter arkeologiske undersøkelser av arkitekt

Gerhard Fischer gjenoppbygget fra 1955 - 61 (arkitektene Johan Lindstrøm, Claus og Jon Lindstrøm, Peter Helland-Hansen).

Bergen Billedgalleri, opprettet 1878, var byens første faste kunstgalleri. Grunnstammen i samlingen var bilder fra Bergens Museum og Bergens Kunstforening. Billedgalleriet delte husrom med Kunstforeningen i en bygning på Engen. I 1896 flyttet samlingen inn i det nybygde «Permanentent» (Vestlandske Kunstindustrimuseum).

Vestlandske Kunstindustrimuseum ble grunnlagt 1887, etter initiativ fra Johan Bøgh, som ledet museet til i 1931. Museet flyttet i 1896 inn i Permanentent («Den permanente utstillingsbygning»), en monumental bygning i nyrenessanse, tegnet av arkitekten H. Bucher. Samlingene omfatter eldre lokale arbeider i sølv, møbler fra forskjellige stilperioder, glass, porselen og tekstiler, bl.a. billedtepper. Museet mottok ved åpningen store gaver fra kjøpmann C. Sundt.

Det Hanseatiske Museum i Finnegården åpnet i 1872. Museet skyldes kjøpmannen Johan Wilhelm Wiberg (1829 - 98), som drev nordlandshandel i gården. Da den tradisjonelle virksomheten på Bryggen tok slutt begynte Wiberg å samle innbo og løsøre av historisk interesse. Museets stiftelsesdag, 26. juni 1872, er til minne om prins Oscar Fredriks (den senere kong Oscar II) besøk i Finnegården. Prinsens engasjement og oppmuntring fikk avgjørende betydning for Wibergs museumsarbeid.

Johan Wibergs arbeid ble fortsatt av sønnen Johan Koren Wiberg, som var museets første direktør. Koren Wiberg berget Finnegården unna rivingen av de sørlige Bryggengårdene, som startet i 1899. I 1901 gjennomgikk bygningene en stilriktig restaurering og rekonstruksjon. Finnegården ble kjøpt av kommunen i 1916. Koren Wiberg var utdannet maler, og ga i 1899 ut verket «Det tyske Kontor i Bergen», rikt illustrert med forfatterens egne tegninger.

Den økende historiske interessen rundt århundreskiftet kom også til uttrykk i *Bergens Historiske Forening* fra 1894, som arrangerte foredrag om historiske og kulturhistoriske emner, og som fremdeles gir ut publikasjonen «Bergens Historiske Forening Skrifter», i hovedsak med stoff fra byens historie.

Fig. 20)
Engen 1865. Den gode Hensigts bygning, revet 1880.

Fig. 21)
Logens nybygg og Logehaven, 1884.

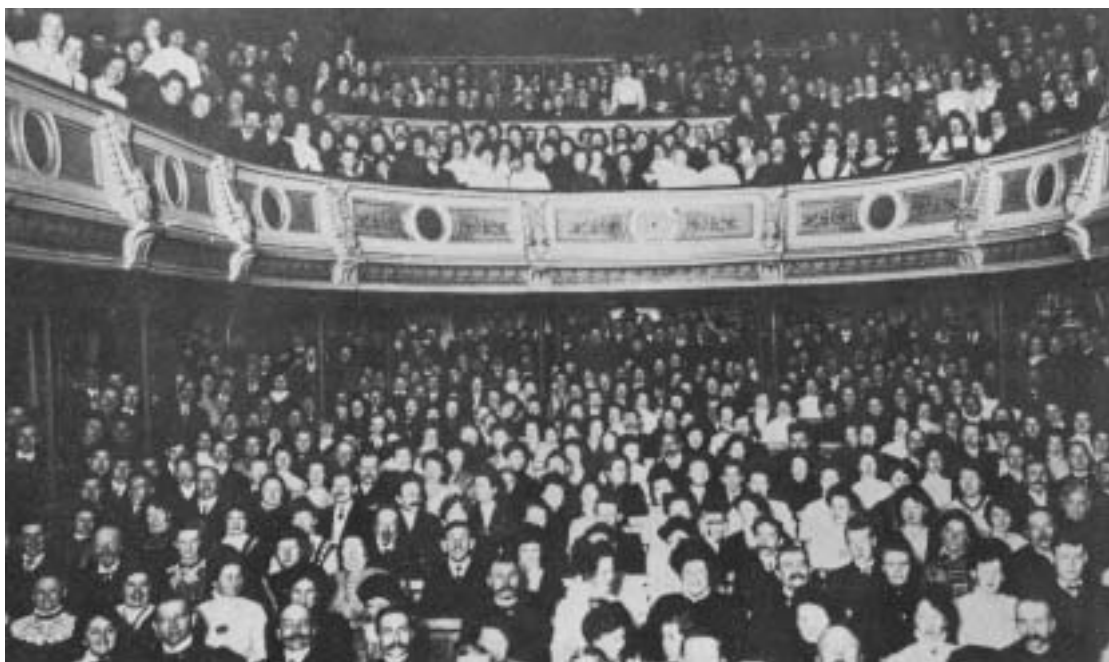

Fig. 22)
Komediehuset, oppført av Det dramatiske Selskab 1799 – 1800.

Fig. 23)
Komediehuset, teatersalen.

Barnekulturen

Barnelekene

Lek kommer av gammelnorsk leikr, i Bergen benyttet man mest det tyske *Spiel*, og snakket om *spill* og å spille (spælle) seg. Lekenes navn var også ofte hentet fra tysk og nederlandsk, og skiller seg fra det som er vanlig ellers i landet.

I sin bok «Bergen og Bergenserne» skriver teaterinstruktøren Henrik Jæger, som ble født i Bergen i 1854: «*En av de elskverdige egenskaper ved det gamle Bergen var den, at det midt i all sin vedhengen ved det gammeldagse var barnenes by framfor noen annen by i landet. Til alle tider av året var der det frieste barneliv på gater og almenninger, og lekene var så mange, så rikt utviklede i sine regler og enkeltheter, at man kunne skjønne at de hadde århundreders tradisjon at støtte seg til*».

I en artikkel i «Gamle Bergens årbok» regner skolemannen Gerhard Stoltz opp et trettitalls leker eller «spill» som var i bruk i Bergen på 1800-tallet (Gerhard Stoltz: *De gamle lekene*, Gamle Bergens årbok 1957. Stoltz var i mange år rektor på gutteskolen Hambros skole). Flere av lekene hadde sin bestemte sesong, som var avhengig av årstiden, tilgangen på råmateriale til lekeutstyret o.s.v., andre ble lekt hele året. Det var et skarpt skille mellom jente- og gutteleker, guttelekene var også flest i antall. Stoltz hevder at lekene som var felles for gutter og jenter er eldst, og at disse ofte har et mytisk eller religiøst grunnlag som mangler i de yngre lekene, som vesentlig er beregnet på guttene.

En lek som har en religiøs bakgrunn er *Paradis*. Stoltz skriver: «Spillet gjaldt egentlig å få vite ens skjebne, om en skulle komme inn i Paradis eller ikke, og steinen som hinkes mot «krossen» og «himmelen» er sjelen som gjennom alle vanskeligheter prøver å nå fram til paradiset og saligheten - og lyktes dette var det et godt tegn eller varsel for den spillende. Når vi vet dette, er det lett å se at selve paradisfiguren forestiller grunnflaten av en kirke, hvor man går inn den nederste døren og etterhånden arbeider seg frem til alteret gjennom sideskip og midtskip».

Fangeleker, røverspill

En populær type leker var fangeleker eller røverspill, som *pikkeleisten* (fra engelsk «pick the last»), som i landet ellers er kjent som «sisten». *Gjemmeleken* hadde flere varianter. Den vanlige gjemmeleken (kalt *bom*) foregikk i nærmiljøet i gaten, der både jenter og gutter, eldre og yngre, deltok. En mer dramatisk variant var *Vinken*, som ble spilt av de større guttene, og hvor man streifet over hele byen. *Vinken* ble spilt i de mørke høstkveldene, og var forbundet med faremomenter, rop og skrik. Ludvig Holberg skriver i «Bergens Beskrivelse» (1737) om spillet: «hvorudi en heel gades ungdom deeler sig ind i visse bander, og posterer sig paa visse steder overalt udi byen». Andre fangeleker var *høk og due*, *kapers*, *glipen* og *kokkeliko*. I en barndoms-erindring har maleren Christian Ross (1843 - 1904) gitt en beskrivelse av gjemmeleken som også dagens barn trolig vil kjenne seg igjen i:

«Hvem kjenner ikke fornøyelsen av at sitte lunt og rolig pakket sammen i en mørk krok på en sjøbod eller nede i bunden på en stor pram og høre de søkendes stemmer omkring seg, over og under seg. Følelsen av farefull sikkerhet og overlegen listighet kribler en i mellomgulvet, og man må stoppe sitt lommetørkle i munnen forat fienden ikke skal høre en knise».

Ballspill

Langeball eller slåball var vårens første spill, det begynte - hvis været tillot det - på fastelavensmandag. Spillet krevde god plass, med avstand til vindusruter og andre hindringer, og ble gjerne lagt til almenningene. Nedre Korskirkealmenning var en populær ballplass. Spillet regler, med inndeling i to partier, *inne* og *ute*, ligner dem som er i bruk i dag.

En jentelek var *trappe-* eller *veggball*, der man skulle utføre en lang rekke turer eller øvelser. Turene i veggball hadde følgende navn: «Første, andre, klessingen, labbingen, én i alle, enkle, krabbingen, springingen, doble, opp med høyre og ned med venstre, gåingen, to i alle, falske klessingen, trippingen, tre med hver hånd, trullingen, øsingen, rang og rett». Hvis noen gikk rot i rekkefølgen, eller ikke klarte øvelsene, gikk spillet over til nestemann. Trappeball fulgte de samme reglene som veggball, men ble lekt på hustrappene, som var barnas viktigste samlingsplasser.

Guttene spilte *ball-i-hue*: Her ble huene lagt mot en vegg slik at en ball kunne trilles inn i dem. Kom ballen inn i en hue sprang alle av sted, mens huens eier løp fram,

grep ballen og ropte *stå*. Alle stanset, vendte ryggen til ham, og den han traff med ballen måtte få tak i den og i sin tur rope *stå* mens de andre løp mot huene og var «fri» hvis de nådde fram.

Forskjellige ferdighetsspill

Leken med *drager* har sitt utspring i Japan og Kina, den kom antakelig til Bergen fra Nederland, som en kan slutte seg til fra ord og uttrykk. Drageflyging var en lek for de større guttene, og hørte høsten til. Dragenes utforming varierte fra små papirdrager til svære «buedrager» på opp til 5 fots lengde, konstruert med tønnebånd av jern og seilduk. Dragesporten har satt spor etter seg i stedsnavnet *Dragefjellet*, i tillegg fantes det en rekke «dragefjell» og «dragehauger» rundt om i utkantene av byen. Ifølge Stoltz forsvant denne leken i tiden før århundreskiftet, da det begynte å komme opp luftledninger for telefon og telegraf.

Trullebånd var tvinnede hasselbånd eller jernbånd fra tønner, som ble drevet framover med en kjepp. På slutten av 1800-tallet ble trullebåndene også solgt som fabrikkprodusert leketøy. *Sveip og krok* var en lek der en «krok» (ellers i Norge kalt topp eller snurrebass) ble drevet fram av en svepe med snor. Krokene hadde forskjellig utforming og forskjellige navn («flygart», «hollender», «svenske»).

Både trullebånd og sveip og krok ble spilt i gatene, hvor det gjaldt å komme forbi hindringer og vanskelige steder. Spillene kunne arte seg som rene masseoppløp, med en stor mengde deltakere, og var sikkert ikke bare populære blant den voksne delen av befolkningen: I 1865 beklager en av byens aviser seg over at skoleguttene får lov til å sveipe krok i den nyanlagte Byparken.

En annen guttelek som ble lekt av flere deltakere var *stylter*. Styltegåingen ble også drevet som et kampspill, der det dreide seg om å få motparten ned fra styltene. Leken utartet seg ofte til guttestreker: I sine dagboksfortegnelser forteller biskop Claus Pavels (1769 - 1822) at elevene ved Latinskolen holdt ballade på Domkirkegården og rev ned gjerder rundt gravene for «deraf at gjøre sig stylter». Den danske forfatteren Carsten Hauch (1790 - 1872), som tilbrakte barneårene i Bergen, skriver i erindringsboken «Minder fra min barndom og ungdom» (1867), at en av de store attraksjonene ved leken var at man på styltene kunne se inn i folks stuer! Å *ride kjepphest* ble også brukt som et kampspill. Her delte guttene seg inn i avdelinger og avholdt slag der det gjaldt å rive motstanderne «av hesten».

Kikserter eller *kiksekuler* (klinkekuler) var et guttespill. Kiksekulene skulle trilles mellom hull i bakken - antallet hull varierte fra 3 - 9. Enten bare trillet man og fikk poeng for hvert hull, eller så gjaldt det å slå andres kuler bort (å «kikse» betyr å slå skjjevt, og spillets navn har antakelig sammenheng med dette).

Klink var et spill der man kastet med mynter. Toskillingene fra Carl Johans regjeringstid, en stor og nokså tung kobbermynt, var mest ettertraktet. Senere brukte man kobberfemører. Spillet gikk ut på å treffe hverandres mynter. Å få mynten til å ligge *under* motspillerens ga 4 poeng, *oppå* ga 2 poeng, *inntil* ga 1 poeng. Etter spillet ble gevinstene gjort opp. Fast takst var at 4 poeng pluss ga en gevinst på en skilling. Klink kunne også spilles med selvlagde blydonker og med frimerker som innsats.

Å *spille syl* (kaste kniv) var en guttelek. Så lenge «bækkelokkene» (kumlukkene) i byen var av tre, var dette den foretrukne arenaen for spillet, som fulgte strenge ritualer med forskjellige kast som måtte gjennomføres i en bestemt rekkefølge. Man utførte øvelsene etter tur, den som tapte måtte ofte «gnage pinn», d.v.s. med tennene trekke opp en pinne som var slått ned i jorden.

Katt eller *kattepinn* var et populært guttespill. Katten var en firkantet trepinne, 10 - 15 cm. lang og spiss i begge ender, slik at den var lett å vippe opp eller slå med en stokk. Målet var en ring på bakken, ca. 1 meter i diameter. Man spilte to spillere mot hverandre: Etter loddtrekning skal den første spilleren forsøke å treffe målet fra en avstand på omkring 10 meter. Bommer han går spillet visere til nestemann, hvis han treffer skal han slå kattepinnen lengst mulig bort fra målet med et bestemt antall slag, oftest tre slag. Motspilleren skal så hinke eller bykse tilbake til målet etter et antall hink / byks som er oppgitt på forhånd. Klarer han dette blir det ombytte i spillet, hvis ikke blir det oppgitte tallet regnet som poeng til den andre spilleren. Spillet fortsetter til en poengsum som er avtalt på forhånd, gjerne 500.

Kattepinn blir fremdeles spilt i Bergen. Reglene kan variere fra strøk til strøk. På kattepinnen som benyttes i dag er sidene utstyrt med romertall, som angir hvor mange ganger pinnen skal vippes bort fra målet.

Et spill som bare er kjent fra Bergen er *kutannspillet*, der man kastet med kutenner, som i slaktetiden om høsten var å få kjøpt hos «hovvematskonene» i Skuteviken («hovvematskonene» utnyttet restproduktene, hoder og innvoller fra slaktingen).

I boken «En bergensk Cicerone» (1863) gir Fredrik M. Wallem en humoristisk skildring av kutannspillet:

«Er det ved Mikælitider, så kan du fornøie dig med Kutandspil; det vil imidlertid tage en tid før du kan sætte dig ind i alle Spillets Beregninger, dets Benævnelser, Ræglar og Kunstgreb - forresten har du jo Valget mellom at spille i Potten uten skalring og rivning, nærmest, itmetit, tapeto, tritkjefire, gje paa maken, saavel med almindelige Sidetænder som med Kolper, Titer, Snadder, Bollerøtter, Snollerøtter, Wergelandstiter og Bremerkolper. Hvilke Spil foretrækker du af alle disse? Det hele synes dig noget broget? Nu vel, du maa sandelig have en tung Begripelse - undskyld min Opriktighed - dersom du ikke kan skjønne at en Kolp gjælder to Sidetænder, ligesom der gaar to Titer paa en Snollerot, at et Make gjælder 5 Tænder eller endog 6, naar det er «bremer og brunt», forresten er prisen almindeligt 8 - 10 enkle Tænder for en Skilling, de dyreste er brune Bremermaker af Stuekolper, dernæst almindelige smukke Maker og Stuekolper; derimod ere Sjøttekolper og Snollerøtter bestandig billige, ligesaa Wergelandstiter og Bollerøtter».

Ut fra disse kompliserte reglene kunne man vinne tenner fra motspillerne, og «kutannspungen» hvor skattene ble oppbevart, var blant guttenes aller mest dyrebare eiendeler. Kutannspillet forsvant før århundreskiftet, noe Stoltz mener har sammenheng med endrede slakteforhold og mangel på «råvarer» som en følge av dette.

Regler, tellinger

I forberedelsen til lekene brukte man «tellingar». Her er noen eksemplar:

«Enniken, fenniken fiken foken, den forbistrede bondeknoken, everen beveren, biff baff». *Eller*: «Akke bakka bonka rakka, etla metla sjong dong, fili fong, issa bissa top stop». *Eller*: «Ole dole doff, kinkeliane koff, koffeliane birkebane, ole dole doff». *Eller*: «Anna dranna drinna driks, kontra fire fem og siks, bim bam råder i dam, silke marie. bom for fie, i vi vekk». *Eller*: «I si doddemi, offe lere protestere, kribbo krabbo kattelabbo, solo molo bois fri». *Eller*: En to tre, esko lesko le, hokke pokke, dimans klokke, el pel puff».

Flere av disse reglene er kjent over hele Norge, og i andre land. Dette forteller også noe om barnekulturens universelle karakter. Stoltz skriver: «Det må vel være hevet over tvil at disse forunderlige og uforklarlige ordene en gang har vært naturlige og forståelige ord, som har skiftet form fra forståelig til «malabrisk» på sin vandring gjennom landene og århundredene».

Leker om vinteren

Om vinteren rant man på *Krøbbe*, som var en transportslede med sittebrett på tvers. Krøbbene fantes i forskjellige størrelser, de største kunne ta 10 - 12 personer. Krøbben ble styrt ved at personen som satt fremst sparket med foten. Tyngden gjorde at krøbbene kunne sige over lange, flate strekninger. Krøbbeaking var en sport som også ble drevet av voksne. I mars 1814 skriver Eidsvoldsmannen Fredrik Meltzer i sin dagbok:

«I aften fra 8 - 10 på Engen og rendte på krybbe fra Kalmarengshjørnet til Komediehuset. Mange damer var med. - Måneskinn. - Vi rendte også like til min fars dør i Vaskerelven. Jeg så krybber som det satt opp til 10 - 12 personer på - og de unge damer moret seg riktig godt. Kl. 10 kom politiet og gjorde ende på denne karnevalsglede».

Ellers sto man på *småski*, som var firkantete stokker, litt lenger enn foten og med opphøyet spiss. Småskiene ble surret fast til skoene med reimer, de hadde glatte jern- eller sinkbånd på undersiden, og egnet seg til å renne ned både bygater og akebakker, på flatt underlag benyttet man en slags skøyteteknikk. De virkelige skiene, som kom på 1880-tallet, fikk navnet *langski*. Skiløpingen, som først var en ren barnelek, fikk i tiden rundt århundreskiftet et sterkere innslag av idrett og konkurranse. Det første idrettslaget som drev med skiløping var *Bergens Skilag* fra 1892.

Skjeser (skøyter) var en populær vinterlek. Skjesene var trebunner ifelt et skarpt jern, som ble festet til skoene med reimer og med en sterk skrue som ble skrudd opp i skohælen. Den sikreste skøyteisen var på vann som Svartediket og Haukelandsvannet, men man skjeset også på Store og Lille Lungegårdsvann, som fram til i 1928 hang sammen gjennom «Strømmen».

Buekorpsene

Buekorps er en gutteorganisasjon som i Bergen har tradisjoner tilbake til 1850-årene. Idéen til buekorpsene er antakelig sprunget ut av 1800-tallets *Borgervæpning*, en sivil milits som drev eksersis på Engen om søndagene, noe som var en av tidens store folkeforlystelser. Buekorpsene har tatt i arv flere av Borgervæpningens formasjonsmønstre, og til dels også organisasjonsmåten, med «kompanier», «peletonger» og «fanegarde». På 1800-tallet fantes det lignende barnekorps i minst 12 norske byer, men Bergen er det eneste stedet der tradisjonen har overlevd fram til i dag.

Buekorpene omfatter gutter fra 9 - 10-årsalderen og opp i mot 20 år. Guttene utpeker selv sine ledere ved valg, og enhver innblanding av voksne i administrasjonen er forbudt. I oppmarsjer og festligheter samler korpene også «gamlekarene» under fanene - dette er en støttefunksjon som f.eks. trer til med økonomisk hjelp.

Dræggens Buekorps, stiftet i 1856, regnes som Bergens eldste (Skutevikens gjør krav på å være stiftet i 1853, men har ikke vært i kontinuerlig drift fram til i dag). På slutten av 1800-tallet var det over 20 buekorps i virksomhet. Den største konsentrasjonen av korps fantes i arbeiderbydelene (korpene Sandviken, Skuteviken, Ladegården, Skansen, Fjeldet m.fl.). Disse korpene ekserserte om søndagene, og ble kalt *søndagskorps*, dette i motsetning til *lørdagskorpene* Dræggen, Nordnes og Nygård. Lørdagskorpene rekrutterte sine medlemmer fra et finere sosialt skikt, der barna slapp å arbeide om lørdagene. Lørdags- og søndagskorpene hadde hver sin fellesorganisasjon, som arrangerte utmarsjer og oppvisninger. Skikken med adskilte eksersisdager holdt seg helt fram til i 1951, i dag samles også «søndagskorpene» om lørdagen.

Med den sterke strøkstilknytningen kom buekorpene i Bergen til å få en viktig sosial funksjon, både som et identitetsskapende element og som en forberedelse til voksenlivet. I storhetstiden rundt forrige århundreskifte var buekorpene bystrøkenes stolthet og en obligatorisk gutteaktivitet. I de senere år har korpene hatt en vekslende oppslutning, i konkurranse med et stort antall nye fritidsaktiviteter. Det går likevel an å oppsummere at tradisjonen lever i beste velgående. I 1991 ble det for første gang også stiftet et buekorps for *jenter*, Vågens Bataljon.

Litteratur:

- Stoltz, Gerhard: «De gamle lekene», Gamle Bergens årbok 1957.
- Gunnar Hagen Hartvedt: *Bergen byleksikon*, Bergen 1999.

Bypolitikken: De politiske partiene.

Perioden 1850 - 80:

Før innføringen av parlamentarismen på 1880-tallet hadde det norske politiske systemet sterke demokratiske begrensninger. Man hadde bl.a. beholdt de strenge stemmerettsreglene som var fastsatt i grunnloven fra 1814.²

Utelukket fra valgdeltakelse var for det første kvinnene, for det andre det meste av arbeiderbefolkningen, medmindre de eide hus, til slutt var alle tjenere og fattiglemmer utestengt fra valgene. For å kunne utøve stemmeretten måtte en sverge lojalitet til konstitusjonen på et offentlig ting. For stortingsvalget i 1859 er det regnet ut at 9,1 % av befolkningen i Bergen var kvalifiserte til stemmerett. I 1879 er antallet sunket til 7 %.

Valgordningen ved stortingsvalgene var indirekte: Man stemte på valgmenn, som igjen pekte ut byens fire stortingsrepresentanter. I tillegg kommer *flertallsordningen*, hvor valgmannslisten som fikk flest stemmer pekte ut samtlige av stortingsrepresentantene. Deltakelsen ved valgene var liten. Ved stortingsvalget i 1876 møtte bare 449 stemmeberettigede fram for å kåre byens valgmenn.

På slutten av 1800-tallet ble stemmerettsreglene myket opp. I 1884 ble stemmeretten gjort avhengig av skatteevnen: I byene fikk de som betalte skatt av mer enn 800 kr. stemmerett, på landet var grensen 500 kr.. Alminnelig stemmerett for menn ble innført i 1898. Kvinnene fikk først stemmerett i 1913. Valgordningen med indirekte flertallsvalg ble først forandret før stortingsvalget i 1906.

Lokalstyret

Byens daglige styre og administrasjon ble ivaretatt av *magistraten*, et kongelig utnevnt embedsmannskollegium som besto av en borgermester og to rådmenn. *Formannskapet* og *representantskapet* (bystyret) var folkevalgte organer. De kommunale valgene bygget på de samme stemmerettsreglene som ved stortingsvalg.

² Paragraf 50 lyder slik: «Stemmeberettigede ere kun de Norske Borgere som have fyldt 25 Aar, have været bosatte i Landet i fem Aar, opholde sig der, og enten a) ere, eller have været, Embedsmænd; b) paa Landet eje, eller, paa længre Tid end fem Aar, have bygslet matriculeret Jord; c) ere Kjøbstædborgere, eller i Kjøbstad eller Ladested, eje Gaard eller Grund, hvis værdi i det mindste ere 300 Rbdlr.».

Valgdeltakelsen ved kommunevalgene var ennå lavere enn ved stortingsvalgene. Bystyret, som besto av 18 medlemmer, ble i perioden 1850 - 79 jevnt over valgt av en forsamling på 40 - 70 stemmeberettigede.

I det store og hele var tiden 1850 - 80 en fredelig politisk periode i Bergen. De kommunale oppgavene ble skjøttet av «en engere gruppe borgere og embedsmenn som nôt stor tillit i byen» (Ertresvaag, 1982). De rikspolitiske hendelsene i Kristiania ser ikke ut til å ha gjort stort inntrykk. Et unntak fra dette bildet er valget i 1859, da Bjørnstjerne Bjørnson som redaktør av avisen «Bergensposten» drev en kampanje som førte til en full utskifting i stortingsrepresentasjonen fra Bergen. Bjørnson mente bergenserne burde løfte blikket fra det lokale næringsstrevet - han ville «drage Valgurnen ind fra Bryggen og sætte den paa et høiere Sted» (se: *Aviser og tidsskrifter*).

1880-tallet: De politiske partiene

1880-tallets nasjonalpolitiske hendelser, unionsstriden og striden om innføringen av parlamentarismen, førte til en fastere organisering av de politiske fløyene på Stortinget. I Bergen ble det stiftet lokale partiorganisasjoner av både *Høire* og *Venstre* i 1883. Hensikten med partilagene var å drive mobilisering foran stortingsvalgene. I kommunepolitikken var frontene mer avdempede, her var samarbeide over partigrensene regelen.

Venstre

Venstre var det største partiet i Bergen i perioden 1882 - 1903. Ved stortingsvalget i 1882 fikk Venstre mer enn 70 % av stemmene. P.g.a. flertallsordningen fikk partiet også samtlige av Bergens representanter ved stortingsvalgene i perioden. I 1885 ble Venstre splittet i to partier - det «rene» Venstre og det Moderate Venstre. Bruddet var utløst av kultur- og kirkepolitiske spørsmål (bl.a. spørsmålet om diktergasje til Alexander Kielland), hvor Moderate Venstre var det lavkirkelige lekmannsfolkets parti. Venstre sto for et sosial-liberalt reformprogram, som ble oppfattet som «sosialistisk» av høyresiden. På 1890-tallet gikk partiet også inn i et samarbeid med fagforeningene for å tiltrekke seg arbeidernes stemmer. Striden mellom radikale og moderate krefter i Venstre ga seg senere uttrykk i stiftingen av *Samlingspartiet* (se nedenfor).

Venstre hadde et nært forhold til tidens folkebevegelser, lekmannsbevegelsen, avholdsbevegelsen, målsaken - et folkelig engasjement som var en viktig bakgrunn for partiets sterke stilling i Bergen. Blant de ideelle foreningene kan en nevne *Vestmannalaget*, stiftet i 1868, som sprang ut av en romantisk nasjonalinteresse i det bergenske borgerskapet. Avholdsbevegelsen deltok i kommunevalgene med egne lister (Avholdspartiet hadde 12 representanter i bystyret i 1905).

Høire

Høire i Bergen markerte seg som en forkjemper for næringslivets interesser, ikke minst gjaldt dette kravet om en nøkternhet i de lokale budsjettene. I Høire oppfattet man Venstres reformiver som en trussel om økt offentlig forbruk og skattlegging. Partiene sto også på hver sin side i de store rikspolitiske spørsmålene: Høire var «kongetro» og «forfatningstro», Venstre sto for en konfrontasjonslinje i unionspolitikken, og sloss for innføringen av parlamentarismen.

Christian Michelsen og Samlingspartiet

Christian Michelsen startet sin politiske karriere i Venstre. Han var kommunestyre-representant (fra 1880 til 1898) og ordfører i Bergen i to perioder (1892 - 93, 1895 - 98). I årene 1888 til 1894 var han også stortingsmann. I 1898 gikk Michelsen ut av Venstre og trakk seg tilbake fra kommunepolitikken. Fire år senere, i 1902, kjøpte han seg inn i *Morgenavisen*, og begynte å forberede et politisk comeback.

Michelsen angrep Venstres uklare rolle som et «arbeiderparti» i konkurranse med sosialdemokratene, og tok til orde for en oppløsning av den gamle partistrukturen. Samlingspartiets visjon var enkel: «*Det gamle Høire dør, som det gamle Venstre gør det. Men af deres Aske reiser de nye Partier sig - Borgernes og Socialisternes*». Michelsens målsetning var å isolere den sosialradikale delen av Venstre og etablere en bred koalisjon av moderate og konservative, med kampen mot den framvoksende sosialismen som en hovedsak. Ved valget i 1903 fikk en allianse av Samlingspartiet og Høire alle de 4 stortingsrepresentantene fra Bergen. Venstrehegemoniet som hadde vart siden 1882 var derved brutt.

Bortsett fra unionsoppløsningen i 1905, kan en blant Michelsens store politiske seire også nevne *jernbanekompromisset* i 1894, som la grunnlaget for byggingen av Bergensbanen.

Arbeiderpartiet

Sophus Pihl (1840 - 88), en dansk snekkersvenn som var blitt utvist fra hjemlandet p.g.a. politisk virksomhet, står sentralt i den bergenske arbeiderbevegelsens historie. Pihl kom til Bergen våren 1885 og klarte i løpet av kort tid å reise en omfattende sosialistisk bevegelse blant arbeiderne i byen. En avis kom ut (*Arbeidervennen*, se: *Aviser, Tidsskrifter*), det ble stiftet en politisk forening (Den demokratiske Arbeiderforening), og en rekke fagforeninger. I skarp motstrid til de eldre, borgerlig-filantropiske arbeiderorganisasjonene bekjente Arbeiderforeningen seg til et sosialistisk program med paroler om streik og klassekamp.

Representanter fra Den demokratiske Arbeiderforening deltok i stiftelsen av Det norske Arbeiderparti i 1887. Med dets marxistiske profil ble Bergens Arbeiderparti i samtiden sett på som spesielt radikalt og antinasjonalistisk. Partiet kom inn i bystyret i 1898, og fikk sin første stortingsrepresentant fra Bergen i 1913.

Litteratur:

- Egil Ertresvaag: *Et bysamfunn i utvikling og vekst*, Bergen bys historie b. III, Bergen 1982

Aviser og tidsskrifter.

Det eksisterte en rik flora av aviser og blader i Bergen i tiden etter 1814.³ I en særklasse blant disse står *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* (stiftet 1765 som Bergens første avis), som etter kongelig privilegium var innvilget monopol på alle offentlige avertissemeter. Avisen eksisterte til i 1889, da den ble slått sammen med *Bergens Aftenblad* (se nedenfor). Annonsemonopolet besto til i 1860-årene, og var et hinder for etablering av nye aviser.

Bergens Adressecontoirs Efterretninger var et «tørt og lite annonseblad uten markerte meninger og synspunkter». Et egentlig pressemiljø med konkurrerende aviser som ofte sto i et politisk motsetningsforhold til hverandre, oppsto først på 1840-tallet. Her sto *Bergens Stiftstidende* (1840 - 55) som en eksponent for liberale idéer om demokrati og folkeopplysning, mens *Bergenske Blade* (1848 - 54) var mer politisk konservativt.

Venstreavisene

I 1858 overtar Bjørnstjerne Bjørnson redaksjonen av *Bergensposten* (stiftet 1855), som engasjerer seg sterkt i politiske spørsmål på stortingsopposisjonens side. Gjennom offentlige taler og artikler i *Bergensposten* klarer Bjørnson å skape det som er kalt den første moderne valgkamp i Bergen før stortingsvalget i 1859 (se: *Bypolitikken*).

En annen venstreavis er *Bergens Tidende*, som ble stiftet i 1868. *Bergensposten* og *Bergens Tidende* var byens første dagsaviser (fra hhv. 1864 og 1868).

De to venstreavisene, som ble slått sammen i 1898, hadde helt ulik profil:

Bergensposten var et organ for det politisk liberale byborgerskapet. Det var frisinnnet og holdt en akademisk tone i polemikken. Framfor alt var det et litterært og kulturelt blad, som fulgte godt med i norsk og utenlandsk kulturdebatt. *Bergens Tidende* hadde en videre lesekrete og gjorde seg til et talerør for de store folkebevegelsene på Vestlandet - misjonssak, avholdssak og målsak. Avisen var kompromissløs i kampen mot den sittende høyreregjeringen, og var en sentral faktor bak Venstres sterke stilling i Bergen.

³ Her kan nevnes: *Bjørgvin* (1815 - 16), *Den norske Tilskuer* (1817 - 22), *Borgervennen* (1825 - 26), *Den lille Fortæller* (1829), *Den bergenske Kontrollør* (1832 - 34) og *Den bergenske Mercur* (1833 - 34).

Avisene på høyresiden

På den politiske høyresiden sto *Bergens Aftenblad*, stiftet i 1880. Avisen vendte seg til «konservativt sinnede menn», først og fremst i byen, og oppfordret folk til lojalt å slutte opp om regjering og konge. Aftenbladet ble etter hvert en ledende avis i Bergen. *Morgenavisen* ble grunnlagt i 1902 av Christian Michelsen, som organ for partiet Frisinnede Venstre. Morgenavisen var Michelsens talerør

Den første sosialdemokratiske avisen er *Arbeidervennen* (1885 - 86). Den ble fulgt av *Arbeiderens røst* (1891 - 92). I 1893 stilte fagorganisasjonene i Bergen seg bak en ny dagsavis, *Arbeidet*, som i 1905 ble overtatt av Bergens Arbeiderparti.

I 1904 startet nynorskavisen *Gula Tidend* med tre utgaver i uken.

Bortsett fra den nystiftede Morgenavisen, som benyttet en moderne skrifttype, ble bergensavisene i 1905 fremdeles satt med gotiske typer. Avisenes form skiller seg mye fra det en moderne avisleser er vant med: Det politiske kommentarstoffet har en dominerende plass. Her blir både innenrikspolitikken og internasjonal politikk grundig behandlet. Dagliglivets hendelser er henvist til notisspaltene. Fotografier brukes bare helt unntaksvis.

Litteratur:

- Egil Ertresvaag: *Et bysamfunn i utvikling og vekst*, Bergen bys historie b. III, Bergen 1982.
- Gunnar Hagen Hartvedt: *Bergen byleksikon*, Bergen 1999.
- *De Femogtyve. Bergens presseforening i anledning 25-års jubileet*, Bergen 1933.

DE BERGENSKE STEMMENE

Knut Rommetveit, Barnas Hus 2004.

OLE BULL

«Ole Bull blev det første og største Festøyeblikk i dette Folks liv; han gav os Selvtillid, det største som den gang kunde gives os».

(Bjørnstjerne Bjørnson i Ole Bulls begravelse).

I den internasjonale musikkulturen omtales Ole Bull (1810 - 80) som en av de virkelig store. Hjemme i Norge var Ole Bull en anfører i den *nasjonalromantiske* kunstretningen som slo gjennom på 1840-tallet. Her skal en også nevne den viktige rollen Ole Bull spilte som en beundret «farsfigur» for tre andre «bergenske stemmer»; Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson og Edvard Grieg. I et brev fra Bergen i 1859 har Bjørnson gitt denne beskrivelsen av Ole Bull:

Hans indtræden i et Værelse slaar alt andet til Jorden. Hans Øie er uudgrundelig varmt, drømmende, talende, vekslende. Hans Mund er ironisk og dog vemodig, Hagen liden, kløftet, kløktig, koket. Hans Høide er tre alen (*ca 1,80 m*), hans Figur den første som kan tænkes, idet aldrig nogen synes at ha seet noget lignende. Han er nemlig slank, bredskuldret, smal om livet som en Jomfru og Brystet rundt som var han dreiet. Han har mange Mænds styrke, hans arme er af Staal.

Ole Bull vokste opp i det gamle Svaneapoteket i Strandgaten. Foreldrene var apoteker Johan Storm Bull (1787 - 1838) og Anna Dorothea Borse Geelmuyden (1789 - 1875). Ole var den eldste i en søskenflokk på tre brødre. Apotekbygningen forsvant i bybrannen i 1916. Svaneapotekets nybygg fra 1921 gjentar fasademotiver fra det gamle apoteket: Den karakteristiske takarken i rokokkostil og inngangsportalen med søyler (*fig. 24*, s. 62).

Ole kom fra en musikalsk familie, i hjemmet i Svaneapoteket ble det hver tirsdagskveld spilt kammermusikk, som lille Ole snek seg til å lytte til. Det ble tidlig klart at han var et uvanlig talent. Den første spilleopplæringen fikk han hos onkelen Jens fra han var 5 år gammel. 8 år gammel ble Ole tatt opp som elev i Harmonien, ett år senere, etter at selskapets statutter var endret, slik at «ucomfirmerede» fikk adgang til orkesteret, debuterte han som solist på en konsert i Harmonien.

Foreldrene ville at sønnen skulle studere til prest, og våren 1828 dro Ole til Christiania for å ta artium. I august strøk han til latineksamen, og viet seg i stedet for fullt til musikken. Han ble ansatt i teaterorkesteret i Strømbergs Theater, og ble snart orkesterets leder. I 1829 la han ut på sin første utenlandsreise, til Tyskland, via København. I 1831 gikk turen til Paris, hvor han senere skulle få sitt store gjennombrudd som kunstner (se: *Verdensstjernen*, nedenfor).

I Christiania møtte Ole Bull også den to år eldre Henrik Wergeland, som skulle få en dyp og avgjørende innflytelse på hans livssyn. Knut Hendriksen skriver:

Som ingen annen i Norge kunne Wergeland innføre Ole Bull i en storslått tankebygning. I bunnen lå den europeiske opplysningsfilosofien fra 1700-tallet, påbygget et stort stykke fransk-amerikansk revolusjonsromantikk og Saint-Simons utopiske sosialisme. På toppen fantes det en gjennomlyst nasjonalisme. Ikke som vi kjenner den fra Europa i vår tid, men en venstrepregert nasjonalisme forenet med demokrati, religiøs toleranse, det frie ord og en solidaritet med Norges arbeidere og bønder.

Wergeland ville i et fritt Norge se en nyfødt norsk kultur bygget på norsk historie og litteratur, på norsk folkemusikk, byggeskikk og treskurd. Dessuten svermet han for en verdig feiring av grunnlovsdagen, den 17. mai. Hele Wergelands politiske og kulturelle visjon kom til å prege Ole Bull resten av livet, og etter Wergelands død i 1845 var Ole Bull en av dem som videreførte hans tanker og ble en brobygger mellom Wergeland og Bjørnson i den nasjonale bevegelsen.

Nasjonalromantikken

Nasjonalromantikken var et tankemessig fellesgods som på 1830- og 40-tallet grep om seg i kunstnermiljøene ute i Europa, og som var påvirket av dramatiske politiske hendelser i tiden; frihetsbevegelsene i Italia og øst-Europa, de revolusjonære oppstandene i Wien, Berlin og Paris. Våren 1848 drev urolighetene i Europa flere utenlandsbaserte norske kunstnere, blant dem Ole Bull, hjem til Norge. Om høsten var et stort antall kunstnere samlet i Christiania, hvor det etter initiativ fra Hans Gude ble stiftet en felles Kunstnerforening. Ole Bull deltok i festforestillingen foreningen arrangerte i Christiania Theater i mars 1849, som er regnet som den norske nasjonalromantikkens gjennombruddsøyeblikk. Her ble det bl.a. oppført en serie tablåer (*tableaux vivants*), der skuespillere, utkledd som norske bønder, inntok stivnede posisjoner foran baktepper malt etter nasjonalromantiske malerier, som

Tiedemand og Gudes «brudeferden i Hardanger». Hver scene ble vist tre ganger à ett minutt - det vil si så lenge man klarte å stå stille. Ole Bull opptrådte med sine fantasier over norske folketoner, der han etterlignet hardingfelas klang ved å spille på alle fiolinens fire strenger samtidig. På programmet sto bl.a. «Et Seterbesøg», som senere fikk tekst av Jørgen Moe, og ble kjent som «Sæterjentens Søndag».

Ole Bull hadde det meste av sin kunstnerkarriere i utlandet, han bevarte likevel en brennende nasjonalfølelse, som bare ble styrket av avstanden til Norge. Det fortelles at Ole Bull når han spilte for norske utvandrere i midtvesten i USA kunne presentere seg som «Ole Olsen Viol, Norsk Normand fra Norge». Forholdet til hjemlandet var likevel preget av en dobbelhet. Ole Bull følte at han aldri fikk den anerkjennelsen han fortjente fra det offisielle Norge. Stortinget stilte seg avvisende til hans norske prosjekter, han følte også at han ble motarbeidet og intrigert mot i det snevre hjemlige miljøet - en opplevelse Ole Bull for øvrig delte med både Ibsen, Bjørnson og Grieg.

Verdensstjernen

Ole Bull var en av tidens aller største stjerner innen musikkverdenen. Etter det internasjonale gjennombruddet, som skjedde i Paris i 1835, besto hans liv stort sett av endeløse utenlandsturnéer. Ole Bull spilte for et stort publikum i verdensbyene Paris, London, Berlin, Roma og New York. Han gjennomtrålet Europa og det amerikanske kontinent, og kom så langt avgårde som til Cuba og Egypt, hvor han spilte på Kheops-pyramidens topp. Reisene i Europa foregikk med hest og vogn, i USA kunne Ole Bull benytte det nye kommunikasjonsmiddelet, jernbanen, som var anlagt mellom byene på østkysten. Ole Bull dro for første gang til USA i 1843, og turnéene her ble snart hans viktigste inntektskilde. Avisen *The New York Herald* oppsummerte amerikaturneén fra 1843 - 45 på denne måten: Ole Bull hadde reist 100.000 miles (15.000 norske mil), holdt mer enn 200 konserter, tjent 100.000 dollar, bidratt med 20.000 dollar til veldedige formål og betalt amerikanske artister 15.000 dollar. Avisen lot det skinne gjennom at dette var en kunstner etter amerikanernes smak.

Suksessen gjorde Ole Bull til noe av en eventyrskikkelse. Her tillater plassen bare å gjengi noen av elementene som inngikk i mytedannelsen rundt kunstneren; hans ødsle omgang med penger (han ryktes å ha sagt til en svensk venn at «hvis jeg kunne spille sammen en million til, så skulle jeg sløse den vekk på samme måte som den første» - en million spesiedaler tilsvarer ca. 30 millioner kroner i dagens verdi); hans kvinnetekke - fortellingene om damer som dante under Bulls fiolinspill, og i

bakgrunnen: pikante kvinnehistorier fra det mondéne selskapslivet ute i Europa; hans status som en verdensberømt, som kunne omgås med konger og fyrster, nærmest på like fot. Med moderne øyne kan en kanskje se Ole Bull som et publisitetsfenomen, noe han ikke minst hadde sansen for selv - det er ikke godt å vite hva fra Bulls biografi som er seriøse fakta, og hva som er en illusjon, iscenesatt for publikum!

Kunstneren Ole Bull blir lett utydelig oppe i dette «kjendisstoffet». Her står en også overfor kildeproblemer: Mange av Ole Bulls originalkomposisjoner er kommet bort, det finnes heller ikke lydopptak av fiolinspillet hans (i USA letes det i disse dager etter opptak Thomas Alva Edison, oppfinneren av gramofonen, kan ha gjort av Ole Bull på 1870-tallet, Bull og Edison var nære venner).

Ole Bull var eksponent for en romantisk og stemningsberust spillestil, som ble ansett som foreldet i akademiske kretser, men som hadde et sikkert grep om det store publikum. Konsertrepertoaret var en blanding av klassiske verker og egne komposisjoner. Framførelsen var teknisk briljant, øyenvitneskildringene forteller også om en sceneutstråling som ikke ser ut til å ha avtatt med alderen - Bull trakk fremdeles fulle hus på sin siste store USA-turne i 1880, da han var 70 år gammel. Som musiker var han noe av en «entertainer», han laget spontane improvisasjoner etter ønsker fra publikum, og la gjerne inn potpurier av melodier som var populære på konsertstedene. Rene shownumre hørte også med, Bull kunne bl.a. spille polyfont, flerstemt. Han spilte da tostemt på fiolinen og plystret en tredje stemme. Ole Bull interesserte seg også sterkt for fiolinspillet tekniske side, han hadde sin egen fiolinmaker og samlet på kostbare fioliner. Han satte også penger i et prosjekt som gikk ut på å bygge et flygel som ikke trengte å stemmes. Idéen mislyktes, restene av flygelet, ombygd til skrivebord, finnes i dag på Lysøen.

De store livsprosjektene

Flere har bemerket at skjer en forandring i Ole Bulls liv når han kommer i 40-årsalderen. Komponistvirksomheten avtar, og Bull vier i stedet sin oppmerksomhet til en rekke store prosjekter: Oleana-kolonien, operaen i New York, der Bull var medeier, Det Norske Theater i Bergen, planene om et norsk musikkakademi, familiegården Valestrand og til slutt Lysøen. De store livsprosjektene gir inntrykk av en voldsom virketrang, som i kombinasjonen med de økonomiske ressursene Ole Bull rådde over ofte ga forbløffende resultater.

Oleana

I motsetning til det som var det rådende synet Norge, stilte kosmopolitten Ole Bull seg positiv til amerikautvandringen, som var ett av 1800-tallets største samfunnsproblemer. Kjærligheten til USA, som han selv hadde opplevd som et mulighetenes land, gikk her sammen med den politiske ballasten fra ungdommen, som gjorde at han så utvandringen som et frihetsprosjekt.

Nybyggerkolonien Oleana var tenkt som et «New Norway»; et selvhjelpstiltak, der emigrantene var beskyttet mot utnyttelse fra spekulanter, og hvor de kunne bevare sin norske egenart, som sto i fare for å bli utradert i utlendigheten. I 1852 kjøpte Ole Bull et landområde på 11 000 acres (45 000 mål) i det nordlige Pennsylvania, med opsjon på ytterligere 120 000 acres, som alt sammen skulle parselleres ut til de norske kolonistene. Prisen han betalte var 1 dollar pr. acre. Kolonistene ble lovet femten dollar i måneden, pluss fri kost og losji. Bull hadde storslåtte planer. Her skulle det grunnlegges byer med navn som New Bergen og Walhalla. Store industriforetak og et skolesystem med særlig vekt på teknisk yrkesopplæring var også planlagt.

Inntektskildene skulle være jordbruk og skogsdrift, som begge deler var avhengige av en planlagt jernbanelinje som skulle gi tilknytning til de store byene i nord og sør. Prosjektet begynte hurtig å rakne da jernbaneforbindelsen uteble. Det som til slutt ruinerte Ole Bull var løftet om å forsørge de hundrevis av nordmennene som hadde flokket seg til stedet. P.g.a. transportproblemene fikk han ikke solgt tømmeret som skulle finansiere kolonien, og sommeren 1853 var eventyret ugjenkallelig over. For kolonistene ble Oleana en stor skuffelse. Jordbrukslandet dugde ifølge en samtidig kilde «bare til beitemark for geiter» - dette ga opphav til myten om at Bull hadde valgt området fordi det minnet om Norge!

Det Norske Theater i Bergen

Etter fiaskoen med Oleana møtte Ole Bull janteloven, i form av negative avis-skriverier og satire. Her hjemme var det bare den unge dikteren Bjørnstjerne Bjørnson som forsvarte ham, dette var antakelig en viktig grunn til at Bjørnson høsten 1857 ble tilbudt jobben som teatersjef på Ole Bulls «Norske Theater» i Bergen.⁴

I teaterprosjektet i Bergen opptrådte Ole Bull som kunstentreprenør i den store stil. Bull sto som eier av Komediehuset og var personlig innehaver av lisensen for teaterdrift. Han ledet teateret på en egenrådig måte - det var de som mente at Ole Bull

⁴ Teateret i Bergen er omtalt andre steder (*Teateret*, s. 33, *Henrik Ibsen*, s. 63, *Bjørnstjerne Bjørnson*, s. 67).

selv var det største hinderet for at teaterdriften kunne komme inn i stabile former, med statsstøtte. I hans langvarige fraværsperioder ble teateret ledet av et styre, som nok hadde fullmakter til den daglige driften, men som likevel opplevde å bli satt til side av Ole Bull når viktige saker var framme. Slik var både ansettelsen av Henrik Ibsen og av Bjørnstjerne Bjørnson Ole Bulls personlige avgjørelser. Det konfliktfylte forholdet til teaterstyret toppet seg under den såkalte «teaterkrisen» i 1857, da Ole Bull trakk teaterlisensen tilbake, og tvang styret til å gå av. Hendelsene i 1857 førte til at teateret ble omorganisert til et aksjeselskap, dette ble i realiteten også Ole Bulls avskjed med teateret, som ble nedlagt i 1863.

Valestrand og Lysøen

Boligene på Valestrand og Lysøen kan også regnes blant Ole Bulls «livsprosjekter». Familiegården Valestrand, som Bull overtok i 1858, ble drevet fram til et moderne mønsterbruk, med en ny hovedbygning i sveitserstil, tegnet i 1864 av broren Georg Andreas Bull, som var utdannet som arkitekt i Tyskland. Lysøen ble kjøpt i 1872, etter at Ole Bull hadde overlatt Valestrand til barna Alexander og Felicie fra hans første ekteskap. Villaen i «maurisk» stil er antakelig tegnet av Conrad Fredrik von der Lippe, arkitekten bak Kjøttbasaren i Bergen. I motsetning til Valestrand var Lysøen et rent lystanlegg. Felles for stedene er at de var ferieboliger, som ble besøkt mellom turnéer og utenlandsopphold. Det er verdt å merke seg at Ole Bull aldri skaffet seg en fast bybolig i Bergen.

Privatlivet

Ole Bull var gift to ganger, først med franske Felicité Villemintot (1818 - 62), som han møtte i Paris i 1832 og giftet seg med i 1836, siden med amerikanske Sara Thorp (1850 - 1911), som han giftet seg med i 1870. Med Felicité hadde han 4 barn, døtrene Felicie og Lucie og sønnene Alexander og Thorvald, med Sara en datter, Sara Olea.

Ekteskapet med Felicité var preget av Ole Bulls fravær fra familien, i perioder som kunne vare i flere år i strekk. Mens Ole oppholdt seg i utlandet ble Felicité og barna installert i Norge, først på Valestrand, senere på en gård Ole kjøpte på Andøya utenfor Kristiansand, og til slutt i Christiania. Amerikaoppholdet fra 1851 til 1857 ble først avsluttet da Felicité sendte sønnen Alexander til New York for å hente faren hjem. Felicité klaget stadig over at mannen ikke sendte hjem penger, noe som tvang henne til å selge innbo og personlige eiendeler, og som førte til at familien til slutt måtte ta inn hos venner i Christiania for å klare seg økonomisk.

Sara Thorp var datter av mangemillionæren Joseph Thorp, senator for Wisconsin. Hun og Ole Bull møttes for første gang i 1867. Romansen skjøt fart i 1870, da familien Thorp ble invitert til Norge. Sommeren 1870 er Sara og moren Amelia Ole Bulls gjester, først ved 17. mai-feiringen i Bergen, senere på Valestrand. Den nitten år gamle Sara blir gravid under besøket, og 6. september blir hun og Ole Bull viet i Madison. De nygifte flyttet inn i et hus kjøpt av Saras familie, samtidig ble alt ansvar for økonomien overført til svigerfaren Joseph Thorp, som forferdet seg over Ole Bulls manglende styring i pengeaffærer. Våren 1871 ble datteren Sara Olea født. Det ser ut til at Ole Bull nå virkelig har hatt ambisjoner om å slå seg til ro med en tilværelse som familiemann, dette ble imidlertid forhindret av Saras dominerende mamma, som bevirket flere opprivende brudd mellom ektefellene. Det fortelles bl.a. om en familiereise til Firenze høsten 1873, da Amelia Thorp tok Sara og barnebarnet Olea med seg og reiste tilbake til USA, etter å ha låst inn alle Ole Bulls klær. Uten penger og iført lånte klær som var alt for små, klarte Ole Bull å ta seg til Roma, der Bjørnstjerne Bjørnson forsynte ham med «lommepenger» - beskjedne 5 lire om dagen. Etter den endelige gjenforeningen med Sara i 1876 tilbrakte familien somrene på Lysøen, dit Ole Bull også dro sommeren 1880, da han var dødssyk med magekreft, og hvor han døde 17. august.

Utvalgt litteratur:

- Hendriksen, Knut: *Ole Bull*, Oslo 2000.
- Cai, Camilla Hagen: «Ole Bull», Norsk biografisk leksikon, Oslo 1994.
- Gjesdal, Carl O. Gram: *Lysøen. Variasjoner over et vestnorsk tema*. Bergen 1972.

Fig. 24)
Strandgaten ved kongeinntoget i 1906. Svaneapoteket midt i bildet.
Huset er ombygd med nye vinduer og en ny takark ca. 1880.

HENRIK IBSEN I BERGEN

Henrik Ibsen tilbrakte 6 år av sin ungdomstid, fra han var 23 til han var 29 år gammel, i Bergen, der han arbeidet ved Ole Bulls *Det Norske Theater*. Bergensoppholdet satte dikteren igang på en teaterkarriere som senere fortsatte ved *Christiania Norske Theater*, der Ibsen var teatersjef fra 1857 til 1862. I Bergen møtte Ibsen også Suzannah Thoresen, som han giftet seg med i 1858.

Ibsen ble kjent med Ole Bull i Christiania i 1851. Foranledningen var en prolog Ibsen hadde skrevet til en festforestilling til inntekt for Det Norske Theater. Prologen imponerte Bull, og satte ham på idéen om å hente Ibsen, som i 1851 ennå var student og et nokså ubeskrevet blad, til Bergen og en stilling som husdramatiker ved teateret. Ibsens kontrakt forpliktet ham til å levere nyskrevet dramatik, og i årene som fulgte ble disse stykkene framført i Bergen: «Sankthansnatten» (1853), «Kjempehaugen» (skrevet i Christiania i 1850), «Fru Inger til Østraat» (1855), «Gildet på Solhoug» (1856) og «Olaf Liljekrans» (1857).

Ansettelsen av Ibsen som teaterdikter kom overraskende på styret ved teateret, som sjelden var innviet i Ole Bulls planer, og da Bull dro til Amerika høsten 1851 måtte Ibsen finne seg i også å bli pålagt jobben som sceneinstruktør. Som kompensasjon betalte teaterstyret i 1852 en tre måneders studietur til Danmark og Tyskland, som var Ibsens første utenlandsreise. Arbeidet ga en allsidig teatererfaring: Ibsen iscenesatte forestillinger, han tegnet kostymer og dekorasjoner og skrev detaljerte regibøker, der de forskjellige scenesituasjonene er nedtegnet.

Teateret hadde et ungt ensemble, som måtte læres opp fra grunnen av, og det ble derfor bestemt at instruktøransvaret skulle deles med teatersjefen Herman Laading. Denne ordningen kom raskt til å skape problemer. Ibsen og Laading var rykende uenige, både om repertoarvalget, spillestilen og skuespillerinstruksjonen. Konflikten toppet seg da Ibsen etter en opphetet episode utfordret Laading til duell (denne anekdoten er fortalt i forfatteren John Paulsens erindringsbok «Samliv med Ibsen» fra 1906). Det tilhører også historien at Ibsens egne stykker, med ett nevneverdig unntak, folkevisedramaet «Gildet på Solhoug» fra 1856, var publikumsfiaskoer, som raskt ble tatt av plakaten.

Liv Køltzow skriver:

I krokene og kulissene i byens nye teater gikk den nylig tilknyttede regissør og dramatiker Henrik Ibsen og gremmet seg. Hans femten år eldre sjef lærte fremdeles sine skuespillere å *deklamere*, Ibsen brant for den nye, naturlige spillestilen som ikke var slått gjennom her hjemme og som ingen skjønte vitsen med, men fikk ikke lov til å gripe inn i spillemåten. Stykkene han skrev ifølge kontrakten ble saftige publikumsfiaskoer, med piping på premieren og tom sal neste dag, mens man i Bergensposten fra disse årene kan lese seg til at oppsetninger som «Skomakeren og Grevinden» og «Emilies Hjertebanken» gikk rett hjem.

Ibsen hadde en væremåte og uttrykksform som ikke alltid ble forstått av munnrappere bergensere. Kollegene på teateret oppfattet ham som sky og innelukket, noe som også skapte problemer i arbeidet som instruktør. Bernt Lorentzen forteller at det til slutt ble slik at man måtte spørre om Ibsens mening hver gang det var helt nødvendig å få den: «Ibsen vandret stille om i kulissene og sa ikke stort - han gikk der og «tasset», het det om ham. Stiv og formell, bent fram skremmende høytidelig med fullskjegget som kamuflasje for sitt ungdommelige ansikt». Ibsen har selv skrevet om årene ved teateret: «Forholdene ved Bergens teater har lenge virket trykkende på meg, enhver retning hvor jeg kunne virke fritt har vært sperret for meg, frie hender har jeg aldri hatt, og jeg har derfor daglig følt meg tynget av tanken om å måtte arbeide uten å kunne virke.»

Privatlivet

Etter først å ha bodd på *Sontums Hotel* ved Tollboden, ble Ibsen innkvartert i to bakværelser i Komediehuset, som Bjørnstjerne Bjørnson senere overtok, der han fikk måltider, «frokost og aftensmad», tilberedt av teaterets *restauratrice*, jomfru Låbbée. Årslønnen ved teateret var 300 spesiedaler (1500 kroner), som var en inntekt på linje med en håndverksmester eller ledende kontoransatt. John Paulsen forteller at Ibsen levde «meget stille, utenfor det egentlige selskapsliv». Stillingen ved teateret plasserte ham likevel i byens kulturelle elite, og Halvdan Koht skriver at Ibsen strevde for å tilpasse seg forventningene han følte ble stilt til ham:

Så godt han kunne, lempa han seg etter det fine borgarsamfunnet i Bergen. Han var beint fram redd at han ikkje skulle føre seg fint nok. Han kjende seg utrygg og verjelaus i den framande byen, tenkte stendig på at han ikkje måtte bli til lått. Han pynta seg mykje meir enn turvande var, gikk med kalvekryss og kniplingsmansjettar, og kunne jamvel koma fiffande med gule glans-hanskar på gata.

John Paulsen forteller om forelskelsen i ungpiken Rikke Holst, som Ibsen møtte under oppholdet på Sontums Hotel. Våren 1853 gikk Ibsen og Rikke lange spaserturer på Nordnes og «forlovet» seg ved å kaste sine sammenbundne ringer i sjøen. Forholdet fikk en uheldig slutt, som Paulsen har beskrevet slik:

Men Ibsen betroede mig ikke, hvad jeg fra den beste kilde hørte senere, at han på en av disse sine spadserture med den sekstenårige, endnu ikke konfirmerede Rikke Holst, uventet mødte den strenge far, for hvem udsigten til at en brødløs poet løb bort med hans datter, var alt andet end tillokkende . . . De sværmede netop i idyllisk ro oppe på «Klosterhaugen», da faderen overraskede dem. Den lille Rikke så straks at faderen var rasende - «han var grøn af sinne», påstod hun senere - og frygtede for en scene. Ibsen har sandsynligvis gjort det samme, og da han ligesålidt som Goethe var nogen heros, når det gjaldt det praktiske liv, tog han uden videre flugten, overladende til den unge pike at klare sig ud af forlegenheden som hun best kunne.

Jeg har al grund til at tro, at Ibsens lidet modige optræden ved denne leilighet, kølnede sterkt den lille Rikkes begeistring for ham - han var i hendes øine ikke lenger romanhelten med alle mulige dyder - og at den bidrog sit til, at de omsider gled bort fra hinanden . . . Hun har ialfald selv sagt mig, at hun dengang ventede af Ibsen, at han som en «bold riddersmand» havde stået frem for faderen og forlangt hendes hånd -.

Til Rikke skrev Ibsen diktet «Markblomster og potteplanter», som slutter med strofen:

Hvad hjælper fornuftens kløgtige garn?
Dens røst er mig led og vammel;
thi hun er et markens friluftsbarn
og seksten skjærsommere gammel.

Suzannah Thoresen

Etter suksessen med «Gildet paa Solhoug» i 1856 mottok Ibsen en invitasjon fra forfatterinnen Magdalene Thoresen, som holdt «litterær salong» i sitt hjem ved Korskirken. Her møtte han husets datter, den 19 år gamle Suzannah, som gjorde et sterkt inntrykk. Kort tid etter det første møtet sendte Ibsen et frierbrev i form av diktet «Til den Eneste», og han og Suzannah ble forlovet sommeren 1856. To år senere giftet de seg i Bergen. Ibsen hadde da allerede bodd ett år i Christiania, hvor de nygifte etablerte seg i en leilighet i Akersgata. Om Suzannah skriver Ibsen: «Hun er en karakter, som jeg netop behøver - ulogisk, men med et sterkt poetisk instinkt, med et storsindet tænkesæt og med et næsten voldsomt had til alle smålige hensyn».

I desember 1859 fikk ekteparet sitt eneste barn, sønnen Sigurd, oppkalt etter hovedpersonen i et nyskrevet Ibsen-stykke, «Hærmændene paa Helgeland» fra 1858. Ekteskapet med Suzannah Thoresen danner en forbindelseslinje til Bjørnstjerne Bjørnson, som i 1858 giftet seg med Karoline Reimers, som var en barndomsvenninne av Suzannah. Bjørnson vanket også i Magdalene Thoresens hjem under sitt opphold i Bergen (se: *Bjørnson i Bergen*).

Kildene spriker når det gjelder hva bergensoppholdet kan ha betydd for Ibsen. Det ser ut til at han i arbeidet på teateret kom til kort i møtet med et konservativt teaterstyre, og at han privat var ensom, uten «åndsfrender» eller intime venner. John Paulsen forteller likevel at Ibsen «holdt av Bergen, som han karakteriserte som «en by uden pøbel»». Bernt Lorentzen gir et tilsvarende bilde: «Senere i livet omtaler Ibsen den byen han levde 6 av sine ungdomsår i, med reservert velvilje, men her er det jo å merke at sine endelige Bergens-inntrykk fikk han først under sangerstevnet i 1863, da byen tok vel imot ham etter at han hadde hatt noen skuffelsens år i hovedstaden».

Utvalgt litteratur:

- Lorentzen, Bernt: *Det første norske teater*. Bergen 1948.
- Sperati, Octavia: *Fra det gamle komediehus*. Kristiania 1916.
- Paulsen, John: *Samliv med Ibsen*. Kristiania 1906.
- Koht, Halvdan: *Henrik Ibsen. Eit diktarliv*. Oslo 1954.

BJØRNSTJERNE BJØRNSON I BERGEN

I november 1857 ble Bjørnson hentet til Bergen og jobben som teatersjef ved *Det Norske Theater* av Ole Bull. Ansettelsen av Bjørnson hadde bakgrunn i det som er beskrevet som en «teaterkrise»: Da Ole Bull i 1857 vendte tilbake fra et 5-årig utenlandsopphold tok han i kraft av sin posisjon som eier av teateret personlig kontroll over teaterdriften, noe som utløste et dramatisk brudd med det sittende styret. Bjørnson hadde i avisartikler og foredrag tatt opp kampen for et «norsk teater» i Christiania. Det er blitt påstått at ansettelsen også hadde mer personlige grunner - Bjørnson var den eneste som hadde forsvart Ole Bull etter fiaskoen med den norsk-amerikanske kolonien «Oleana», som ble mye kommentert i den norske pressen.

Francis Bull forteller en anekdote fra det første møtet mellom Bjørnson og Ole Bull:

Ole Bull tok fram en slipsnål med SHAKESPEARES bilde; den hadde han sett i et butikkvindu i Liverpool, på hjemreisen til Norge, og så hadde han tenkt at kanskje det nå hjemme var vokset opp en mann som kunne bli Norges Shakespeare. I det håp ville han gi nålen til Bjørnson, og dermed ønske ham velkommen til det norske teater i Bergen, - og i det samme stakk han nålen dypt inn i hånden på Bjørnson, slik at gaven ble viet i blod og mottageren aldri skulle glemme den tanke som fulgte med.

Bjørnstjerne Bjørnson ble Ole Bulls trumfkort i teaterstriden. Den unge dikteren vant bergensernes hjerter på en helt annen måte enn den beskjedne og tilknappe Henrik Ibsen hadde gjort. Bernt Lorentzen skriver: «Bjørnson fengslet bergenserne som ingen annen - unntatt Ole Bull - hadde gjort siden Nordahl Bruns dager. Han var en bentfram fascinerende personlighet, ung, høyreist, med en mektig og billedskapende veltalenhet.»

Bjørnsons opphold i Bergen varte i nesten to år, fra november 1857 til august 1859. Hans periode som teatersjef falt i en vanskelig tid for teateret. Krisen som satte inn etter Krimkrigen i 1856 førte i løpet av to år til 88 konkurser i Bergen. Teaterbesøket sank drastisk, det samme gjaldt aktiviteten i medlemsforeningene Harmonien og Den Gode Hensigt - dette var en tid da «det ikke passet seg å ha råd til noe som helst». Det Norske Theater var på konkursens rand, søknader om en stortingsbevilgning var blitt avslått gang på gang, bl.a. fordi Ole Bull ikke var villig til å oppgi det personlige

eierforholdet til teateret. Bjørnson måtte derfor hele tiden skjele til kommersielle hensyn, og fikk aldri den friheten til å gjøre teateret til et arnested for ny, norsk samtidsdramatikk som Ole Bull hadde forespeilt ham da han tilbød ham jobben.

Ifølge Lorentzen betegnet Bjørnsons instruktørvirksomhet et brudd med den litt stive og oppstyltede spillestilen som hadde preget den danske teatertradisjonen, og som ennå gjorde seg gjeldende ved Det Norske Theater. Bjørnsons styrke lå i følelsen for «det muntlige, det jevne i replikkføringen. Han skjærer tvers gjennom det han selv oppfatter som hul deklamasjon, for å finne fram til en naturlig norsk uttrykksform». Det ser m.a.o. ut til at Bjørnson her nådde lenger enn det Ibsen hadde gjort i sin tid ved teateret (se: *Henrik Ibsen i Bergen*).

Bjørnsons innsats som teatermann ble et stykke på vei overskygget av hans engasjement som debattant og venstrepolitiker. Lorentzen skriver:

På toppen av dette kommer så Bjørnsons offentlige ferd utenfor teateret, hans krigserklæring mot «koteriet» på Bryggen, med menn som Jørgen Faye og Jacob Michelsen i spissen, hans foredrag i Håndverkerforeningen og Arbeiderforeningen, hans dristige utfall i pressen mot personer og forhold. Bjørnson forsømmer på ingen måte teateret fordi han er oppe i alt dette - en slik beskyldning er helt uten grunn. Men selvsagt virker det tilbake til teateret at han tar parti i nær sagt alle de spørsmål som er oppe i tiden, kommersielle så vel som politiske. Han får nok med seg et stort flertall og vinner en stor seier ved stortingsvalget i 1859, da Bergen med overveldende flertall kårer hans egne partifeller til stortingsmenn og setter Jørgen Faye og dennes meningsfeller utenfor. Men noen seier for teateret er dette ikke. Bjørnson får imot seg mange av de som hadde hørt til det faste teaterpublikum, mens hans nye tilhengere står i et meget løsere forhold til teateret.

Stortingsvalgkampen i 1859 var den første moderne valgkampen i Bergens historie. Her klarte Bjørnson, nærmest egenhendig, å frata høyrerepresentantene Jørgen Faye og Jacob Michelsen (Cristian Michelsens far) stortingsplassene gjennom offentlige taler og artikler i avisen *Bergensposten*. Bjørnson hadde tatt i mot stillingen som redaktør i avisen *Bergensposten* i 1858, etter sigende for å fremme teaterets interesser. Det er lett å regne seg til at det politiske arbeidet har tatt mye av hans tid. I et brev til en venn i Christiania som lurte på når Bjørnson skal begynne å *dikte*, gir han dette humoristiske hjertesukket:

- Hvorledes har jeg, som slet Intet er det Øjeblik jeg ikke er hel, hvorledes har jeg kunnet digte? Jeg har jo kuet den mindste Oprørsakt ved Theatret, anført en Opposition i Avisen, holdt Foredrag i Kjøbmændenes Klub, do. do. i Haandværkernes, slaas om Æsthetik i Bladene, skrevet Sange ved fædrelandske Lejligheder, prædiket Skandinavisme, og Vorherre ved, hva jeg ikke har gjort.

Bjørnson kom hele sitt liv til å blande rollen som samfunnsmenneske og politiker inn i diktergjerningen. En kan derfor hevde at erfaringene fra Bergen, i langt større grad enn det som var tilfelle for Henrik Ibsen, har hatt en direkte betydning for hans utvikling som dikter. I et brev fra Bergen skriver Bjørnson: «Jeg har levet heroppe, levet som ingensinde før, og det har lagt Marv (*marg*) i min Tænkning».

Etter valgseieren i 1859 fikk Bjørnson tilbud om å holde festtalen ved 17. mai-feiringen på Engen. Talen var hans første suksess som folketaler. Francis Bull skriver:

For første gang opplevde han den triumf å kunne samle en hel folkemasse inn i én stemning, og han skapte hos sine tilhørere en følelse av ansvar for landets fremtid, idet han bandt dets historie og dets nutid sammen; han pekte på hvordan kong SVERRE engang i borgerkrigens tid sto på haugen deroppe, - folk vendte seg uvilkårlig -, og tok seg om sitt lange skjegg for å se om alt gikk godt og vel, mens det skjønneste syn nå, på en fredens 17-mai-dag, var mødrene som bysset sine barn i søvn, i takt av fedrelandssangen som lød under deres vinduer. Bjørnsons tale ble innledning til en ny tid for mange, «ja for hele livet her i vor by», sa en av hans tilhørere, mer enn 40 år etterpå.

«Ja, vi elsker»

Fedrelandssangen «Ja, vi elsker dette landet» er et resultat av Bjørnsons bergensopphold. Diktet ble skrevet på lystgården Wernersholm i Fana, som tilhørte konsul Michael Krohn, far til Bjørnsons venn Georg Krohn. Her bodde Bjørnson fra slutten av mai til i august 1859, da han dro til Christiania og jobben som redaktør i *Aftenbladet*. Flere av Bjørnsons biografer skriver at «Ja, vi elsker» må ha vært inspirert av stemningen fra 17-mai-feiringen på Engen.

«Ja, vi elsker» ble første gang trykket i *Aftenbladet* 1/10 1859 under tittelen «Norsk Fædrelandssang, tilegnet Norges Konge Hs. M. Kong Karl». Foranledningen var den nyinnsatte Carl XV's besøk til Norge for å avlegge ed til forfatningen. Ordene *Norsk Fædrelandssang, Norges Konge og Kong Karl* (ikke *Carl XV* som i Sverige), markerte

tydelig det norske standpunktet. Verset som inneholdt en hyllest til unionskongen og «broderpakten» med Sverige kom ikke med i senere opptrykk. I en utgave fra 1863, skrevet under inntrykk av trusselen om en forestående dansk-tysk krig, har Bjørnson tatt inn et vers som hyller den skandinaviske idéen: «Nu staar *tre Brødre* sammen og skal saadan staa!».

Melodien til «Ja vi elsker» ble skrevet i 1863 av Rikard Nordraak (1842 - 1866), som var Bjørnsons fetter. Sangen ble første gang brukt i en offisiell sammenheng under feiringen av 50-årsdagen etter 17. mai 1814, og fikk raskt benevnelsen «fedrelands-sangen». Den endelige formen med åtte vers som benyttes i dag skriver seg fra 1869.

Privatlivet

Årene i Bergen var også innholdsrike på det personlige planet. Bjørnson var notorisk kjent for sine mange forelskelser. Da han kom til Bergen ble han først tiltrukket av den 13 år eldre, vakre danskfødte forfatterinnen Magdalene Thoresen, som nylig var blitt enke (se: *Henrik Ibsen i Bergen*). Historien var heftig, det oppsto det Bjørnson senere skulle kalle et «aandeligt Ægteskab» mellom de to. Våren 1858 var Bjørnson på turné med teateret til Trondheim. På turen forlovet han seg nokså uventet med 22 år gamle Karoline Reimers, som var engasjert i småroller ved teateret. Karoline Reimers var venninne med Suzannah Thoresen, som giftet seg med Ibsen i 1858. Suzannah Thoresen var datter av Magdalene Thoresen, som er et felles tilknytningspunkt for Ibsen og Bjørnson i Bergen. Venninnene Karoline og Suzannah ble viktige ambassadører i kontakten mellom dikterhøvdingene Bjørnson og Ibsen, som ikke alltid sto på like god fot med hverandre. Forbindelsen mellom de to familiene ble befestet da Bjørnsons datter Bergljot i 1898 giftet seg med Ibsens eneste barn, Sigurd. Bjørnstjerne Bjørnson var også Sigurd Ibsens gudfar.

Bjørnstjerne Bjørnson og Henrik Ibsen

Som teatermennesker fikk Bjørnson og Ibsen sin første erfaring og praksis ved teateret i Bergen. Erfaringene kan ha påvirket dem ulikt, de må likevel ha følt at de sto sammen i kampen for et felles mål; *et nytt norsk teater*, et arbeid begge senere skulle fortsette som teatersjefer i hovedstaden. Halvdan Koht har beskrevet møtet mellom de to dikterne sommeren 1857, da Ibsen var på vei bort fra Bergen og Bjørnson sto klar til å reise dit:

Da Ibsen kom til Oslo i juli dette året, var Bjørnson ein av dei fyrste han kom i lag med, og dei kjende det med ein gong båe to som at dei var stridsbrør for same saka. Bjørnson skreiv i eit brev i dei fyrste dagane av august at «Digteren fra Bergen» var i byen, og alt no kunne han legge attåt: «Jeg elsker ham!». Da Ibsen så tok landvegen gjennom Valdres tilbake til Bergen, hadde han fått «Synnøve Solbakken» med til lesnad på ferda; det gjorde han glad i Bjørnson. Eit par månader etterpå sat dei i breidd i Christiania Theater og såg på da «Mellem Slagene» fyrste gongen gikk over telet. Og berre eit par veker etter det att tok Bjørnson av garde til Bergen, ropt til hjelp av Ole Bull, og skulle ta styret for det teateret som Ibsen nett hadde fari ifrå. Kvar sitt norske teater vart dei no styrarar for. Det tyktes i sanning arbeids-felag. Båe to tok styrke og glede av det.

Utvalgt litteratur:

- Hannevik, Arne: «Bjørnstjerne Bjørnson». Norsk biografisk leksikon, Oslo 1994.
- Bull, Francis: *Bjørnstjerne Bjørnson*. Oslo 1982.
- Lorentzen, Bernt: *Det første norske teater*. Bergen 1948.
- Sperati, Octavia: *Fra det gamle komediehus*. Kristiania 1916.
- Koht, Halvdan: *Henrik Ibsen. Eit diktarliv*. Oslo 1954.

AMALIE SKRAM

Amalie Skram ble født i Bergen i 1846 og døde i København i 1905. Hun debuterte som skjønnlitterær forfatter i 1885 med romanen «Constance Ring». Skram levde hele sitt forfatterliv borte fra fødebyen Bergen. Etter bruddet med sin første ektemann i 1877 flyttet hun til Halden og senere Kristiania. I 1884 giftet hun seg med den danske forfatteren Erik Skram, og bodde siden i Danmark.

Tiden i Bergen

Amalie Alver var den nest eldste i en søskenflokk på 5 barn, der Amalie var eneste pike. Foreldrene var innflyttere, som kom fra små kår. Faren Mons Alver dro til Bergen som hestekar, og slo seg siden opp som kjøpmann med en kjellerhandel som etter hvert ble utvidet. Da Amalie ble født bodde familien i Cort Piilsmuet på Klosteret. Hjemmet er beskrevet som uharmonisk, foreldrenes ekteskap som ulykkelig. Mons Alver sørget likevel for at barna ble sendt på byens beste skoler, Amalie var elev på Holck og Irgens pikeskole til hun ble konfirmert, brødrene gikk på Katedralskolen. I 1864 gikk Alver konkurs og flyktet til USA for å unngå straffeforfølgelse for økonomiske misligheter. Samme år møtte Amalie den unge sjøkapteinen August Müller, og giftet seg med ham.

Müller tilhørte en av byens fineste familier, og ekteskapet ga Amalie innpass i den bergenske sosieteten. I årene som fulgte førte ekteparet et gjestfritt hus, med stor selskapelighet. Amalie var med mannen på lange utenlandsreiser, både i Europa og til fjerne himmelstrøk, reisene ga en utvidelse av hennes interesser og kunnskaper som senere fikk betydning for forfatterskapet. I 1876 kjøpte August Müller et møllebruk på Ask, og slo seg ned her. Flyttingen til Askøy ga næring til problemer som lenge hadde eksistert i ekteskapet; en avgjørende krise inntraff vinteren 1877, da Amalie fikk et nervesammenbrudd og ble innlagt på Gaustad asyl, hvor hun oppholdt seg et par måneder. Etter oppholdet på Gaustad søkte Amalie tilflukt hos moren, som var flyttet til Kristiania. Senere tok hun sine to unge sønner (Jacob, f. 1866 og Ludvig, f. 1868) med seg, og flyttet inn hos sin bror, adjunkt Ludvig Alver, i Halden. Ekteskapet med August Müller ble endelig oppløst i 1882.

Årene i Kristiania

Amalie Skram bodde i Halden til i 1881, da hun flyttet til den eldre broren Wilhelm i Kristiania. Årene i Halden var ulykkelige. Isolasjonen i småbyen følte trykkende; selskaplivet var lukket for henne, den fraskilte som hadde vært på asyl. Tilværelsen i hovedstaden var friere, men ble også preget av økonomiske problemer. Fast arbeid fant hun ikke, et forsøk som forsikringsagent var mislykket, og hun var hele tiden avhengig av familiens hjelp. Amalie forsøkte å livnære seg ved å skrive småstykker, artikler og bokanmeldelser i avisene. Artikkelskrivingen ga henne innpass i en krets av litterater, kunstnere og vitenskapsmenn i hovedstaden (den såkalte *Sars-kretsen*, som bl.a. talte navn som Gunnar Heiberg, Christian Krogh og Fritz Thaulow). Her ble Amalie et omsvermet midtpunkt. Kildene beskriver henne som «intelligent, impulsiv og blendende vakker», med et «uformelt vesen», som iblant vakte anstøt i det litt stive hovedstadsmiljøet. Som fraskilt kvinne var Amalie Skram utsatt for bysladderer - fortellingene om de mange ekteskapstilbudene hun angivelig skulle ha avslått ga henne et rykte som en «kold» kvinne. Varige venner fra årene i Kristiania var bl.a. Bjørnstjerne Bjørnson og Arne Garborg. Kontakten med Bjørnson satte spor etter seg i en livslang brevveksling, som også er utgitt i bokform. Brevene viser et nært vennsforhold, der alt fra litterære spørsmål til intime personlige problemer blir berørt, og er en viktig kilde til forståelsen av Amalie Skrams forfatterskap.

Danmark

Amalie Skrams økonomiske stilling i Kristiania ble etter hvert prekær. Problemene ble forsterket da broren Wilhelm døde i 1883. Amalie snakket nå om å emigrere til USA, der en venninne hadde skaffet henne en bibliotekarjobb i Milwaukee. Året etter dro hun i stedet til Danmark, til Erik Skram. De to hadde møtt hverandre første gang ved Bjørnsons dikterjubileum i 1882, og forlovet seg høsten 1883. Bortsett fra korte norgesopphold kom Amalie Skram til å tilbringe resten av livet i Danmark (ett eneste bergensbesøk, sommeren 1893, da hun samlet stoff til romanen «Afkom», er kjent).

Ekteskapet med Skram førte Amalie inn de toneangivende danske litteraturkretsene, hvor hun fikk flere nære venner og beundrere, bl.a. Georg Brandes, som var tidens viktigste litterære smaksdommer i Skandinavia. En forleggeravtale med dansk Gyldendal i 1893 sikret henne for første gang økonomisk uavhengighet. Med Erik Skram fikk hun datteren Johanne (f. 1885). Ektefellene ble separert i 1900, og Amalie Skrams siste leveår var preget av sykdom og økonomiske problemer. Hun søkte flere ganger om norsk kunstnerstipend, noe som ble avslått med begrunnelse i

hennes sterke tilknytning til Danmark.

Forfatterskapet

Sentralt i Amalie Skrams forfatterskap står romansyklusen «Hellemyrsvolket», som kom ut i 4 bind fra 1887 til 1898. Hellemyrsvolket er regnet som et av naturalismens hovedverk i norsk litteratur - en «*vestlandsk slektsroman som belyser arv- og miljøbestemte forutsetninger for en rekke mislykkede skjebner*». Verket er en trilogi. Første del, «Sjur Gabriel» (1887) forteller om Sjur Gabriel og Oline på Hellemyr utenfor Bergen. Annen del består av to bind; sjøfortellingen «To Venner» (1887) og bergensromanen «S.G. Myre» (1890), hovedpersonen i begge er Sivert, Sjur Gabriel og Olines sønnesønn - «en begavet fantast, som blir løgner, tyv og drapsmann under kampen for å slå seg fram i livet». Tredje del, «Afkom» (1898), skildrer Siverts ekteskap med Petra Frimann, og deres to eldste barns ungdom. I årene før hun døde skrev Amalie Skram også på et femte bind av Hellemyrsvolket, «Afkoms Afkom», som aldri ble ferdig.

Som et eksempel på Amalie Skrams glitrende miljøskildringer, kan en gjengi denne beskrivelsen fra «S. G. Myre» av en lørdags ettermiddag i Strandgaten:

«Strandgaten var proppfull av lørdags-ettermiddags trafikken. Strilene kom i rekker, halvveis sperrende gaten, menn og kvinner med armene om hverandres skuldre og tiner i hendene. De stabbet i vei med de korte, stive ben i de veldige sjøstøvler, mens det brune sneslaps sprøitet op og til sidene, og strilelukten sto som en os omkring dem. Kom det noen i veien for dem slapp de ikke taket i hverandre for å gi plass, folk fikk hytte sig så godt de kunde. Kjerringer og småbarn som ikke hurtig nok sprang til side, veltet de overende og skrevde urokkelig videre, uten så meget som å verdige de falne med et øiekast.

Efternølerne av Fana- og Nattlandsbøndene travet avsted foroverbøid med rømmebøtter i hendene og på ryggen tomme surmelkbøtter, som nådde dem fra nakken helt ned på de hvite vadmels kofteskjøter. De skyndte sig innover til Marken, hvor de hadde sine hester og melkekjerrer stående. Kjøbmennene vendte hjem fra ettermiddags-børsen eller stod på fortauet utenfor sine kontorvinduer og tygget drøv på den siste bysladder. Tjenestepiger med kurver på armen, som skulde efter varmt brød til om Søndagen, da bakerne holdt hviledag, stod i klynger og sendte slagord og vittigheter efter sine arvefiender, strilene, som i uforstyrrelig ro hverken så eller hørte. Guttene løp med tønnebånd eller spilte klink bak de store, fremspringende hustrappene. Ved hjørnet av gårdene satt de spedalske, med blåfiolette knuter i de uformelige ansikter, på krakker og falbød sine kammer og børstebindersaker. Fulle sjauere med huiende barn i hælene, sjanglet i siksak gjennom gatene og tvang arbeidskjerrene til å gjøre plutselig holdt, hvergang de svinglet inne under hestenes forben, mens kjørerne skjelte og smelte, så forgjengerne stod stille for å høre på.»

Skram var en tendensdikter som ønsket å sette problemer under debatt. Her kan en nevne kjønns- og ekteskapstematikken i verker som *Constance Ring*, og kritikken av samfunnets behandling av de mentalt syke i *Professor Hieronimus* og *Paa sct. Jørgen*. De sistnevnte bøkene er regnet som halv-biografiske; de hadde bakgrunn i en innleggelse på Københavns kommunehospits i 1894, der Amalie Skram kom under behandling av en av Danmarks mest kjente psykiatere, overlege Pontoppidan. Bøkene vakte voldsom oppsikt både i Danmark og i Norden forøvrig da de kom ut 1895, og førte til slutt til at Pontoppidan («professor Hieronimus») søkte avskjed.

Tematikken og den naturalistiske skrivestilen gjorde det lett å mistenke Amalie Skrams bøker for å være personlige dokumenter. Dette var en lese måte som bidro til å gi Skrams forfatterskap negativ oppmerksomhet i samtiden. I Bergen ble f.eks. Hellemyrsfolket misforstått for å være sosial reportasje, heller enn skjønnlitterær diktning. Særlig vakte de realistiske skildringene fra samfunnets skyggesider anstøt i byen. Som et eksempel på den utsatte stillingen forfatteren sto i som kvinne, kan en nevne forfatterkollegaen John Paulsens roman «Moderne damer» (1883), som ble oppfattet som en nøkkelroman og et angrep på Amalie Skram. Bitterhet over den lite forståelsesfulle mottakelsen i Norge gjorde at Skram insisterte på å kalle seg «dansk forfatter», også på sin gravstein, som bar innskriften «*Dansk Borger. Dansk Undersaat og dansk Forfatter*».

Utvalgt litteratur:

- Bjerkelund, Ragni: «Amalie Skram». Norsk biografisk leksikon, Oslo 1934.
- Køltzow, Liv: *Den unge Amalie Skram*, Oslo 1992.
- Skram, Amalie: *Mellom slagene*. Brev i utvalg v. Eugenia Kielland, Oslo 1955.
- «Men nu vil jeg tale ud.» «Men nu vil jeg også tale ud». *Brevvekslingen mellom Bjørnstjerne Bjørnson og Amalie Skram*, Oslo 1982.

EDVARD GRIEG

Edvard Grieg er 1800-tallets største nordiske tonekunstner, og i internasjonalt perspektiv framstår han som en av de betydeligste talsmenn for den nasjonalromantiske retningen i musikken. Hans utgangspunkt var høyromantikkens klangverden, i særdeleshet slik han møtte den hos Schumann, Wagner og Liszt. Men han begynte tidlig å akkorder på nye og fantasirike måter, og etter hvert ble han stadig dristigere, ikke minst i bearbeidelsene av norsk folkemusikk. Griegs musikk er en syntese av tre elementer; det nasjonale, det internasjonale og det individuelle. Nettopp heri ligger det som spesielle ved hans kunst, det som gjør den ekte griegsk - og dermed også ekte norsk.

(Finn Benestad, Norsk biografisk leksikon, 1988).

Evenementer som det store Grieg-jubiléet i 1993 har gjort Edvard Grieg til en kjent figur for dagens bergensere. For detaljene i Griegs biografi vises det til oversiktsliteraturen. Vi skal her se nærmere på Griegs forhold til tre andre «bergenske stemmer»: Ole Bull, Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson.

Edvard Grieg og Ole Bull

Ole Bull var en bror av Edvard Griegs inngiftede onkel Jens Bull. Historien om hvordan Ole Bull startet Grieg på kunstnerbanen er velkjent. Grieg forteller selv:

Avslutningen av min skoletid og dermed avskjeden fra hjemmet kom brattere enn jeg ante. Jeg var snart 15 år, men ikke på langt nær nådd opp til skolens øverste klasse. Så en sommerdag på Landås kom en rytter sprengende i strak galopp nede på veien. Han nærmer seg, stanser sin verdige araber og springer av. Det er ham, eventyrguden, jeg hadde drømt om men aldri sett før: Det var Ole Bull. Der var noe i meg som ikke likte at guden sånn uten videre steg ned og lot som han var menneske, kom inn i stuen og smilende hilste på oss alle. Jeg husker grant, at da hans høyre hånd berørte min, gikk det som et elektrisk støt igjennom meg. Men til sist begynte guden å si vittigheter, og da gikk det opp for meg - i grunnen til min stille sorg - at han kun var et menneske.

Sin fiolin hadde han dessverre ikke med. Men tale kunne han. Og det gjorde han til gagns. Vi lyttet målløse til hans beretninger fra sine reiser i Amerika. Det var noe for barnefantasier. Da han så fikk vite at jeg likte å komponere og fantasere, var det ikke noe å be for: Jeg måtte til klaveret. Jeg begriper ikke, hva Ole Bull den gang kunne finne i mine naive barnetoner. Men han ble meget alvorlig og talte sakte med mine foreldre. Hva her ble forhandlet, har ikke vært til min ugunst. Ti plutselig kom Ole Bull hen til meg, rystet meg på sin ejendommelige måte og sa: «Du skal til Leipzig og bli kunstner!»

Alle så kjærlig på meg, og jeg forstod blott dette ene, at en blid fe strøk meg over kinnet og at jeg var lykkelig. Og mine foreldre! Ikke et øyeblikks motstand eller blott betenkning. Alt var avgjort. Og jeg syntes, det hele var den naturligste sak av verden...»

Senere ble Grieg og Bull bedre kjent, gjennom samvær i Bergen og på Valestrand, hvor Bull introduserte Grieg for flere kjente vestlandske spelemenn. Grieg omtaler sin eldre komponistkollega med stor respekt, særlig nevner han innsamlingen av norske folketoner, hvor Bull var en foregangsmann. Grieg har sagt: «Det var Ole Bull som først vekket beslutningen i meg om å komponere karakteristisk norsk musikk ... Han var min redningsmann. Han åpnet mine øyne for skjønnheten og originaliteten i den norske musikk. Gjennom ham lærte jeg mange glemte folkesanger, og fremfor alt min egen natur, å kjenne.»

Edvard Grieg og Bjørnstjerne Bjørnson

Grieg ble for alvor fengslet av Bjørnsons lyrikk i begynnelsen av 1870-årene, og han kom i årenes løp til å tonesette en rekke av Bjørnsons dikt. «Foran Sydens kloster» (1871), et utsnitt fra diktverket «Arnliot Gelline», var Griegs første musikkdramatiske verk. Grieg skrev også musikk til diktsyklusen «Bergliot» (1871), og scenemusikken til det historiske dramaet «Sigurd Jorsafal» (1872).

I 1873 begynte Bjørnson å sysle med tanken om å skape et ennå større verk sammen med Grieg - en opera om sagakongen Olav Trygvason. Grieg fikk tilsendt tekst til tre scener, og gjorde i løpet av et par måneder ferdig musikken til disse. Siden kom det aldri noe mer - så sent som i 1876 skriver Grieg fortvilet til Bjørnson: «Giv mig en Skitse af Handlingen i Olav Trygvason - men snart, ja straks. Herre Gud, mens jeg skriver dette vokser Længselen efter atter at tage fat til formelig lidenskab». Bjørnson var i mellomtiden gått i gang med å skrive samtidsdramaer, og drømmen om en norsk nasjonalopera forsvant. I 13 år var det ingen kontakt mellom de to vennene. I 1889 tok Grieg fram igjen utkastene fra 1873, med sikte på en oppføring i Kristiania. Han skrev til Bjørnson og ba ham sette en strek over det som var skjedd. Bjørnsons svar kom umiddelbart: «Når Du siger «strek over alt småt» så svarer jeg «strek skal være»». Bjørnson møtte fram på konserten i Kristiania, hvor han sammen med Grieg fikk en ovasjonsmessig hyllest.

Edvard Grieg og Henrik Ibsen

Samarbeidet med Henrik Ibsen ble innledet i 1874, da Grieg ble spurt om å skrive musikken til en påtenkt sceneoppførelse av *Peer Gynt* på Christiania Theater. Ibsen ga detaljerte henvisninger til hvordan musikken skulle integreres i stykket, og arbeidet med *Peer Gynt*-musikken kom til å volde Grieg adskillig hodebry. I et brev til vennen Frants Beyer skriver han: «Det er et forfærdelig umedgjørligt Æmne, enkelte steder fraregnet, som f.Eks. der, hvor Solveig synger, det har jeg også Altsammen gjort. Og så har jeg gjort Noget til Dovregubbens Hall, som jeg bogstavelig ikke kan tåle at høre på, således klinger det af Kokager, af Norsk-norskhed og Sigselvnokhed! Men jeg venter mig at også ironien skal kunne føles».

Urframføringen på Christiania Theater fant sted 24. februar 1876. *Peer Gynt* fikk strålende anmeldelser, ikke minst vakte Griegs fargesprakende musikk begeistring. Grieg følte seg aldri ferdig med *Peer Gynt*. Foran hver nyoppsetning av teaterstykket foretok han endringer. Ved nyoppsetningene ble det også foretatt strykninger i teksten, som gjorde at enkelte musikkstykker falt ut, og Grieg fikk aldri oppleve å høre *Peer Gynt*-musikken oppført i sin helhet.

Litteratur:

- F. Benestad: «Edvard Grieg», Norsk biografisk leksikon, Oslo 1982.
- F. Benestad og D. Schelderup-Ebbe: *Edvard Grieg. Mennesket og Kunstneren*, Oslo 1980.
- Johanne Grieg Cederblad: *Sangen om Norge*, Oslo 1948.

CHRISTIAN MICHELSEN

Christian Michelsen er en av de *store* bergensere, slik vi nesten overtydelig får inntrykk av der han i dag står på sin 20 meter høye sokkel i Byparken. De ytre trekkene i hans liv og karriere er velkjente. Michelsen var skipsrederen som høsten 1905 nærmest via tilfeldigheter fikk en rolle som statsmann og «nasjonsbygger». Michelsens innsats som politiker er også behandlet andre steder.⁵ Det følgende er et forsøk på si noe om *personen* Michelsen, så langt dette kan leses ut av kildene.

Bergenseren

Peter Hersleb Christian Kjerschow Michelsen ble født i Bergen i 1857. Han vokste opp i det som den gang var ett av byens fornemste kjøpmannshus, på hjørnet av torget og Torgalmenningen (*fig. 25*, s. 84).⁶ Faren Jacob Michelsen, børskommisær og kornhandler, var en sentral person i bergensk politikk og næringsliv. Han var også en av de konservative bergensrepresentantene som mistet stortingsplassen gjennom Bjørnstjerne Bjørnsons kampanjeframstøt før valget i 1858.⁷ Christian var eldst i en søskenflokk på fem. Om moren Caroline, født Kjerschow, vet vi lite. Michelsen-biografen Thomas Wyller skriver at hun «framstår blekt, så vidt synlig i annalene».

Oppveksten midt i hjertet av byen må ha satt sitt preg på Michelsen. Det er sagt om Bergens torg at «en mer livlig bydel og et mer interessant folkelivsbilde fantes ikke den gang i Norden». Wyller skriver:

Dette var gaten, dette var den del av byen som påvirket den unge Michelsen og ga ham rom for livsutfoldelse. Her kom hans egne egenskaper til utfoldelse, fremelsket i kameratflokk. Replikkrask og ofte hensynsløst satirisk: sin fars speilbilde ganske tidlig! Modig, skjønt fysisk lite sterk; tok han igjen med munnen hva han savnet i muskler? Gaten, i tillegg til hjemmet, sosialiserte ham inn i samfunnet. Igjen til både godt og ondt: «den guttungen var ingenting å samle på. Det var merkelig at det ble menneske av den lange rekelen», sukket en som lærte å kjenne enkelte av tjuaguttens mindre elskelige sider.

⁵ Se: *Bypolitikken - de politiske partiene*.

⁶ Huset forsvant i 1916-brannen. Det var da for lengst forlatt av Christian Michelsens foreldre, som i 1888 flyttet inn i en villa på Nygårdshøyden.

⁷ Se: *Bjørnstjerne Bjørnson i Bergen*.

Merkelappen som munnrapp bergenser fulgte Michelsen i politikken. Den konservative Nils Hertzberg uttalte ved en anledning at stortinget var blitt gjenstand for ringeakt når en «bergensk gadegut som hr. Michelsen kan tillades at spille første violin og hæves til Storthingets tillidsposter».

Som taler og retoriker var Michelsen glitrende. Han mestret alt fra politiske foredrag til små skåltaler. Han hadde også en følelse for formenes betydning, som gjorde ham til en ypperlig seremonimester. Bergenserne gjenvälgte Michelsen som ordfører gang etter gang, til tross for at hans politiske synspunkter var omstridte, og til tross for kritikken som reiste seg mot hans arbeidsmetoder. Wyller skriver: «Ingen kunne beskyldte ham for å være noe flittig arbeidsjern; han var ikke bare lat, men direkte doven, med en utpreget motvilje mot å studere langtekkelige dokumenter. Han satte seg derfor ofte ikke ordentlig inn i sakene, hva byen i blant måtte betale dyrt for». Gjenvælgene måtte forstås som en tribut til *personen*, ikke til politikeren - «Michelsen ble byens uthengsskilt, en leder man var stolt av. Han var «Bergens selvfølgelighet»» (Wyller).

Michelsen hadde en evne til å formulere slående saker, og en sans for politisk «timing» som ofte stilte jevntarbeidende, men «gråere» stortingskolleger i skyggen. Man kunne beskyldte ham for å være overfladisk. I et avisinnlegg ble det bemerket at «Christian Michelsen var en ekte flottør, flytende ovenpå og med strømmen, midt i strømstrøket. En ypperlig måler for den midlere strømhastighet. Det kan for en utenforstående ta seg ut som om det var han der gav farten. Han angiver den kun». Historikere har nyansert dette synet. Sverre Steen skriver om Michelsen: «Han, den store forretningsmann og skibsfører, var vant til å utskyte avgjørelsen til saken var rykket så nært inn på livet at den sto tydelig og klar. Da slo han også til, lynrapt og overraskende, og med en dristighet som nesten tok pusten fra en».

«Bergenssyken»

Det er en del av myten om Michelsen at han led av «nerver». Wyller beskriver tilstanden slik:

Han led av en underlig angstnevrose som fulgte ham livet igjennom. Den ytret seg negativt som en voldsom motvilje mot alle reiser, positivt som en uimotståelig draging til Bergen. Egentlig var han sjelden og aldri i harmonisk balanse uten i det hjemlige miljø.

Den medisinske diagnosen på tilstanden kjennes ikke og interesserer heller ikke her. Men at nervene under visse ytre betingelser sviktet med sterke utslag i psykosomatiske symptomer, er klart nok. Det var åpenbart en sykdom som var akutt allerede barndommen - hans søster skal ha lidd av det samme - noe langt mer enn den vanlige overfølsomme kjærlighet til Bergen som er uforklarlig for andre enn bergensere.

Nervetilfellene fikk Michelsen til å søke flere permisjoner fra stortinget, med sykeattester utstedt av vennen og livlegen Klaus Hanssen. At hjemlengselen ofte meldte seg når vanskelige saker skulle opp, ble bemerket av flere. Michelsen hadde også sine forretninger å skjøtte, og de stadige bergensreisene bidro antakelig til skepsisen han ble møtt med i det etablerte politiske miljøet.

Skipsrederen

Michelsen var født inn i byens fåtallige sosiale elite. I 1881 giftet han seg med Benny Wallendahl - et giftermål som ifølge en barndomsvenn brakte ham «en halv million og en smuk og staselig dame». De nygifte flyttet inn på lystgården Florida, som var i Wallendahl-familiens eie. Michelsen arbeidet som overrettssakfører, en jobb han så som et naturlig steg på veien mot en politikerkarriere. Samtidig engasjerte han seg i spekulant- og meglervirksomhet, særlig innen gruveaksjer og oppkjøp av skjerp. I 1884 kjøpte Michelsen sitt første dampskip, og rederidriften ble snart en hovedbeskjeftigelse.

Ved århundreskiftet var Michelsen en av Norges ledende skipsredere. Han var også en av landets rikeste menn, med en livsstil som sømmet seg en millionær. Michelsen anskaffet seg dampdrevne lystyachter, og bygget prangende landsteder i kommunene rundt Bergen. Slottet «Gamlehaugen», Bergens flotteste privatbolig, ble bygget i 1901 (arkitekt var Jens Z. M. Kielland, en av tidens ledende bergensarkitekter, bygningens stil er kalt «Scottish Baronial», innvendig er stilen «norsk» med dragestilsarbeider av treskjærerens Lars Kinsarvik). I 1902 grunnla Michelsen «Morgenavisen», som ble et viktig verktøy i etableringen av «Samlingspartiet», som i 1903 førte ham tilbake til stortinget (se: *Bypolitikken. De politiske partiene*).

Det er en viktig forbindelseslinje mellom skipsrederen og statsmannen: Michelsen var en person som kunne bevege seg på det eleverte nivået av internasjonalt diplomati og statsmannkunst som unionsforhandlingene krevde. Han hadde også en popularitet i befolkningen som i seg selv ble en politisk faktor: Statusen som

handlekraftig redermagnat skapte tillit til Michelsens evner som statsmann. Man hadde en kullsviertro på Michelsens hell - «vi seilte med Michelsen og hans lykke ombord», ble det senere sagt om skjebneåret 1905.

Hendelsene i 1905

Bakgrunnen for unionsoppløsningen i 1905 ligger i politiske prosesser som gikk tilbake til 1880-tallet og innføringen av parlamentarismen. Den utløsende saken - striden om opprettelsen av et eget norsk konsulatvesen - var i seg selv kanskje ikke så viktig. Hendelsene i 1905 er ellers beskrevet i datolisten, nedenfor.

Christian Michelsen vendte tilbake til stortinget i 1903 som en «samlingsmann», i opposisjon til det herskende partisystemet. Som statsminister i 1905 var hans fremste oppgave å roe gemyttene, og styre en kurs mellom de radikale kreftene i Venstre som ønsket en ensidig norsk oppløsning av unionen, og de «forfatningstro» i Høyre. Michelsen må ha sett farene som lå i å gå for fort fram. Det hadde i årene etter 1895 foregått en omfattende norsk opprustning, og det fantes krefter som var villig til å sette makt bak Norges krav. «*En hederlig krig er adskillig mindre lummer og pestbringene enn en uhederlig fred*», skrev venstremannen Gunnar Heiberg i et avisinnlegg. Tilsvarende røster gjorde seg gjeldende i den svenske opinionen, og det fantes hele tiden en sjanse for at unionsoppløsningen kunne gå galt.

Karlstad-forhandlingene var kanskje Michelsens fremste diplomatiske mesterstykke. Her var situasjonen på et tidspunkt så spent at regjeringen i Christiania, uten å ha innhentet Michelsens samtykke, mobiliserte en del av hæren og gjorde flåten kampklar. Løsningen kom i tolvte time, da man løste spørsmålet om nedleggelsen av grensefestningene. De norske forhandlerne berget Kongsvinger festning og den historiske delen av Fredriksten, men gikk med på at de øvrige festningsverkene skulle rives.

Utvalgt litteratur:

- Thowsen, Atle: *Christian Michelsen*, Norsk biografisk leksikon, 1989.
- Wyller, Thomas Christian: «Christian Michelsen. Politikeren», Oslo 1975.
- Bøgh, Christen Gran: *Christian Michelsen*, i: «Merkesmenn i Bergens næringsliv», Bergen 1948.

ÅRET 1905

28. februar: Christian Michelsen og Jakob Schønning søker avskjed fra regjeringen Hagerup.
1. mars: Hele regjeringen søker avskjed.
7. mars: Christian Michelsen får i oppdrag å danne regjering.
11. mars: Hagerups regjering meddeles avskjed og Michelsens regjering blir utnevnt.
15. mars: Regjeringens erklæring i stortinget.
18. mai: Spesialkomitéens innstilling om konsulatloven behandles i Odelstinget og vedtas enstemmig.
27. mai: Statsråd på Stockholm slott, Oscar II nekter sanksjon av loven. De norske statsrådene avslår å kontrasignere kongens sanksjonsnektelse og derved gi den forfatningsmessig gyldighet. De innleverer sine avskjedssøknader.
7. juni: Regjeringen Michelsen går av og konstaterer at kongen ikke vil være i stand til å danne noen ny regjering. En time etter at kongen blir underrettet om dette, trer Stortinget sammen. I det berømte vedtaket blir det slått fast at unionen er oppløst og at kongen er avsatt. Kongens telegrafiske protest mot vedtaket blir besluttet vedlagt protokollen - uten debatt.
25. juli: Den svenske Riksdagens vilkår for å gå med på en oppløsning av unionen blir kjent.
13. august: En folkeavstemning bekrefter at et helt overveldende flertall av det norske folk sier ja til oppløsningen av unionen. 368 208 svarer ja, bare 184 nei. I tillegg kommer omkring 250 000 underskrifter fra kvinner som støtter 7. juni - vedtaket.
31. august: Forhandlingene om oppløsningen av unionen begynner i Karlstad.
23. september: Forhandlingene avsluttes med forlik, etter at det hadde oppstått flere kriser som hadde truet med å stanse videre framgang.
9. oktober: Karlstadforliket vedtas av stortinget med 101 mot 16 stemmer.
13. oktober: Riksdagen vedtar forliket.
16. oktober: Riksdagen opphever riksakten fra 1814 og anerkjenner Norges uavhengighet.
27. oktober: Karlstad-avtalen undertegnes i Stockholm av utsendinger fra begge land. Kong Oscar meddeler at han frasier seg den norske trone.
- 12 - 13. november: Rådgivende folkeavstemning om kongedømme eller republikk. 259 563 vil ha kongedømme, mens 69 264 stemmer nei til regjeringens forslag.
18. november: Stortinget velger enstemmig prins Carl av Danmark til Norges konge. Samme dag underrettes stortinget om at prinsen tar i mot valget og at han tar navnet Haakon VII. Sønnen Alexander skal bære navnet Olav.
25. november: Den nye kongefamilien kommer til Norge.
27. november: Kong Haakon avlegger ed til forfatningen under en høytidelighet i Stortinget.

Fig. 25)
Torget, 1865. Christian Michelsens barndomshjem,
Torgallmenningen 5, er huset i bakgrunnen til venstre.